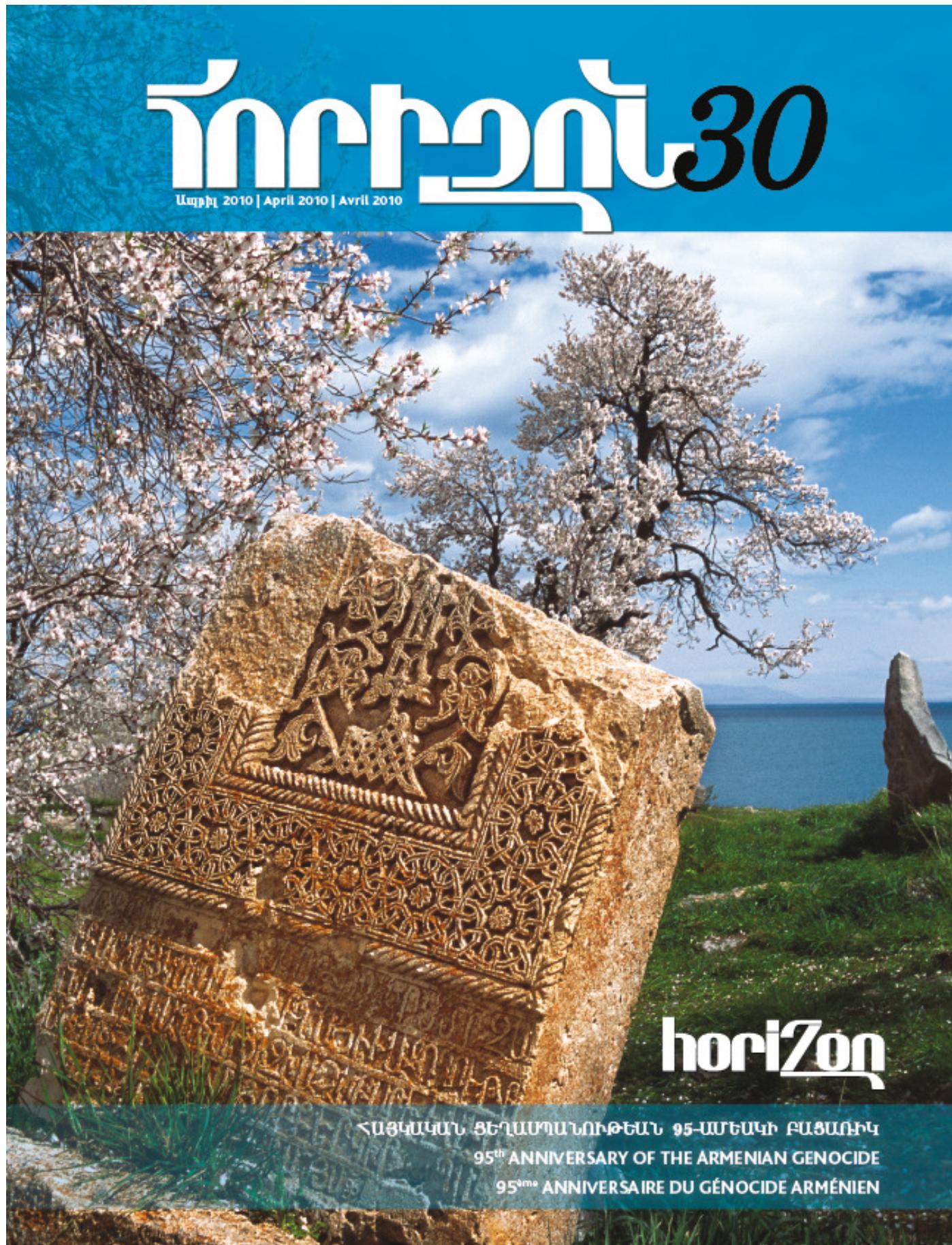

2010

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Հատուցման պահանջը գործնական հունի մէջ տեղադրելու հրամայականը

Հայկական Ցեղասպանութեան 95-ամեակի սեմին, հայ ժողովուրդի բոլոր հաստատածներուն դիմաց այսօր գրուած է համար կը յիշատակեն փրոթոքուներուն գծով «տրամաբանող» մախմբուելու եւ վերակազմակերպուելու հրամայականը: Այս եւ «չտրամաբանող» հայկերու դասակարգերը:

Հայութիւնը պառակտելու թրքական մարտավարութիւնը ջատիրութեան երթը կասեցնելու եւ արգելակելու համար, սորութիւն չէ. սակայն մտահոգութիւն կ'առթէ հայկական թրքական կողմի խարդաւանանքները օրբասորք կը բազմանան: կողմի գիւրահաւանութիւնը նման պառակտումի փորձութիւնը մէջ յայ-թրքական արձանագրութիւններու (փրոթոքուներ) թեանց դիմաց ընկրկելու եւ տեղի տալու: իրողութիւնը այն սկզբանական հանգրուանի դիւանագիտական արարողութենէն է, որ փրոթոքուներու ստորագրութեան յաջորդող ժամանակաբար ներկայ արարը կը յատկանշութէ անել կացութեան առաջական գահատուածին, յատակ դարձաւ, որ փրոթոքուներու գործընկայութեամբ, ուր Անգարայի ճշգած նախապայմանները՝ թացը խոչընդուռ ու պատուհաս պիտի գառնայ հայ ժողովուրանիրագործելի կը գարձնեն հայ-թրքական դիւանագիտական դիմացանջատիրութեան:

Հայ-թրքական արձանագրութիւններու փեանց դիմաց ընկրկելու եւ տեղի տալու: իրողութիւնը այն սկզբանական հանգրուանի դիւանագիտական արարողութենէն է, որ փրոթոքուներու ստորագրութեան յաջորդող ժամանակաբար ներկայ արարը կը յատկանշութէ անել կացութեան առաջական գահատուածին, յատակ դարձաւ, որ փրոթոքուներու գործընկայութեամբ, ուր Անգարայի ճշգած նախապայմանները՝ թացը խոչընդուռ ու պատուհաս պիտի գառնայ հայ ժողովուրանիրագործելի կը գարձնեն հայ-թրքական դիւանագիտական դիմացանջատիրութեան:

բնական յարաբերութիւններ հաստատելու փորձը:

1948 Դեկտեմբեր 9-ին Միացեալ Ազգերու կազմակերպութիւնը մէջ, Հայաստանի վերանկախացումէն ի վեր, թիւնը հաստատեց Ցեղասպանութեանց կանխարգիման, դաժուրքիա միշտ փորձած է պարտագրել քաղաքական իր նաւապարտում եւ պատուածինութեան բանաձեւը: 1968-ի նոյեմբերապայմանները: Իսկ երբ այդ պայմանները կը վերաբերին բեր 21-ին, նոյն այդ բանաձեւին վրայ կատարուած յաւելուայժմու աշխարհագրական սահմաններու ճանաչման, Արցամը մը կը հաստատագրէ, որ ցեղասպանութիւնը որպէս ծանրախի հարցով ուազմաքաղաքական զիշումներու եւ Հայկական գոյն պատիճ՝ վաղնջական ժամկէտ չունի:

Ցեղասպանութեան պատմական հիմքը թէականացնելու հարցուն պարզ կը գառնայ, որ նման պարագաներու տակ, քաղաքակիրթ դիւանագիտական յարաբերութիւններ հաստագար գոյութիւն չունին հոգեբանական, մշակութայի համար գոյութիւն նոր սուրը պիտի գառնայ՝ հատուցումը: յին, իրաւական, քաղաքական եւ տնտեսական յատակ տուրքուն պարագաները կը գրանցան կամաց համար գոյութիւնը: Անցեալին թէ այսօր, հայութեան համար ժողովուրդի ազգային անվասանութիւնը:

Վերոնշեալ միջազգային իրաւական օրինագիծի բովանդացերուն պարզ կը գառնայ, որ նման պարագաներու տակ, քաղաքակիրթ դիւանագիտական յարաբերութիւններ հաստագար գոյութիւն նոր սուրը պիտի գառնայ՝ հատուցումը: յին, իրաւական, քաղաքական եւ տնտեսական յատակ տուրքուն պարագաները կը գրանցան կամաց համար գոյութիւնը: Անցեալին թէ այսօր, հայութեան համար ժողովուրդի ազգային անվասանութիւնը:

1895-1923 երեք տասնամեակներու վրայ երկարու ցեղաջնիւթիւնը հայութեան յանձնաժողութեան տեղահանութեանց եւ տարագրութիւնը հայութեան յանձնաժողութիւնները: Առաջինին պարագային, փորձ կատար կը հանդիսանայ հայութիւնէն բոնագրաւուած հողերու, տառեցաւ Հայկական Ցեղասպանութեան հարցը տեղափոխել բածքներու եւ կալուածներու իրաւատիրոջ վերագրձը, որպէս պատմական ուսումնասիրութիւններու քննարկման հարթակ հետեւ, ի վերջոյ, հայութիւնը ոչ միայն ցեղասպանութեան ենեւ հայութեան եւ միջազգային հանրութեան համոզել, որ թարկուած է, այլեւ՝ պարտադրաբար հայրենազրկուած է:

«պատմութիւնը պէտք է թողու պատմաբաններուն»: Երկրորդ Առ այդ, ի մի բերելով վերոնշեալ բոլոր նախագրեալները, դին պարագային, առաջարուած նախագիծը արդէն իսկ ճեղ-

- այսօր, աւելի քան անհրաժեշտ կը գառնայ հայութեան բոլոր քեր բացած է փրոթոքուներուն «թեր» եւ անոնց «դէմ» հատուածներու վերակազմակերպումը եւ զանոնք Թուրքիայատանեան եւ սիրութեան զանազան հատուածներու միջեւ: յէն հատուցում պահանջելու հասարակաց նպատակին շուրջ Այս առնչութեամբ, թրքական իշխանութեան վերանախաւի համախմբելու հրամայականը:

Բովանդակութիւն - Contents

- ՊԱՀԱՆՁԱՏԻՐԱԿԱՆ ԴԻՒԱՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԵՐԵՔ ՀԻՄՆԱԴԻՐՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ, Էջ 2
- Խ. Տէր Ղուկասեան
- Պէտք է փոխել շեշտագրումը, Էջ 6
- Արա Պապեան
- Հայոց Ցեղասպանութեան ժամանակագրութիւն, Էջ 8
- ԹՐՔԱԿԱՆ ԺԵՏՈՂԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, Էջ 21
- ՍՈՒՐԵՆ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ
- Շողիկէն շողիկն հասանք, Էջ 24
- Վերէծ-Արմէն
- ԹՈՒՐՔԻ ԲՃԻՇԿԻՆԵՐՈՒ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ 8ԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ Մէջ, Էջ 25

Տոփքի Կարպատ Հարավոյնան

- 8 Փետրուար, 1915-ին, Երիտրուրքերը որոշեցին գործադրել հայ ժողովուրդի բնաջնջման ցեղասպանական ծրագրելը, Էջ 30
- Ն. Պէրպէրեան
- Սաւանյ Զարգը, Էջ 32
- «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ» ՆԻՒԹԸ ՈՒՍՈՒՑԱՆՈՂ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ ՀԱՄԱՑԱՆՑԻ ՎՐԱՅ, Էջ 36

- Diyarbekir (1915-1916): Young Turk Mass Killings, page 41
Uğur Ümit Üngör

Կողքի լուսանկարը՝ Վազգէն Տէկիրմէնքաշի.
Վանայ լինի Ախրամար կզիին վրայ բանդուած հնադարեան խաչքար

ՊԱՀԱՆՁԱՏԻՐԱԿԱՆ ԴԻՒԱՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԵՐԵՔ ՀԻՄՆԱԴՐՈՅՑԵՐԸ

Հայոց Ցեղասպանութիւնը, առաջինը քսաներորդ դարուն եւ իր պետական ոճիրի բնոյթով, եւ Աղէտին մտածուած, նախատեսուած եւ մանաւանդ ուզուած ծաւալով, յատկանչուեցաւ, ինչպէս ծանօթ է, յիսուն տարիներու «մոռացում»ով։ Անոր միջազգային տեսանելիութիւնը ապահովողը եղաւ Սփիւռքը՝ 1965-ին սկսած իր զօրաշարժով։ Հայրենի հայութիւնը, որ եթէ ոչ ճակատագրական, առնուածով՝ յատկանչական զուգագիպութեամբ նոյն թուականին էր որ Մեծ Եղեռնի յիսունամեակի առիթով հողային արդարահատոյցի պահանջատիրական պոռթիկումով - երեւանի փողոցներուն մէջ հնչած «Մեր հողերը, մեր հողերը» կանչով, հրապարակ ելաւ եւ ունեցաւ անշուշտ իր բաժինը Ցեղասպանութեան միջազգային տեսանելիութիւն տալու այս հողովոյթին մէջ։ Բայց Հայրենի հայութեան այս իմաստով գերակատարութիւնը շատ հասկնալիօրէն իրականացաւ եւ սահմանափակուեցաւ խորհրդային ոլորտին մէջ։ Խորհրդային Հայաստանի դիւանագէտները, քաղաքական անձնաւորութիւնները եւ այն օրերուն հայրենի իրականութեան մէջ այնքան իւրայատուկ տեղ ունեցող մտաւորականները, միջազգային բներէն ազատօչն ելոյթ ունենալու իրաւունք չունէին, բացի եթէ որոշէին բռնել այլախոհութեան ճամբան եւ անոր գինը վճարէին հիմնականօրէն գուրս մնալով իրենց բնական ոլորտին։ Իսկ Մոսկուայի շահերը գեռեւս Լենինին օրերէն այս հարցով շատ աւելի վերապահ, չըսելու համար թէկուզ եւ անուղղակիուչն, թրքական ժիտումի քաղաքականութեան շատ աւելի մօտ էին քան՝ Հայոց Ցեղասպանութեան պաշտօնական ճանաչում տալու նոյնիսկ լոկ բարոյական դրդապատճուղ արդարացուած նախանձախնդրութեան։

Ի դէպ, փակագիծ մը բանալով, եթէ Մոսկուա օրին պաշտօնապէս ճանչչած ըլլար Հայոց Ցեղասպանութիւնը եւ այն պարտադրած ըլլար բոլոր հանրապետութիւններուն, ներառեալ Աստրականին, պատմութիւնը այսօր անշուշտ տարբեր կ'ըլլար։ Խորհրդային Միութեան օրերուն Հայոց Ցեղասպանութեան պաշտօնական ճանաչման մերժումի հետեւանք է Քրեմլի ներկայ վարքագիծը թուրքիոյ նկատմամբ, որ հակառակ Տումայի կողմէ Ցեղասպանութեան ճանաչման, այնքան ալ չէ փոխուած անցեալէն։ Մոսկուայի համար անընդունելի կրնայ ըլլալ թրքական մասնակցութիւնը արցախեան հիմնահարցի լուծումի հողովոյթին, այնպէս ինչպէս Լավոնով եւ Փութին յստակօրէն հրապարակային կերպով յայտարարեցին եւ պատգամը ուղղակիորէն փոխանցեցին Էրտողանին անցեալ Յունուարին, բայց Քրեմլի համար իսկապէս խնդիր չէ եթէ հայթրքական մերձեցումը ուղղակի կամ անուղղակիորէն լուութիւն պարտադրէ Հայոց Ցեղասպանութեան հարցին։ Աւելի կարեւոր կը թուի այդ մերձեցման անդրադարձը տարածաշըջանին մէջ անտեսական մեկա-ծրագիրներուն ինչպիսին է բնական կազի արտահանումին համար նախատեսուելիք ապագայ կազմատարերու ճանապարհի ապահովումը կամ թուրքիան ներգրաւելու աշխարհագրագական շահը։ Փակագիծը փակենք։

Թէ հայրենի հայութեան իւրայատուկ զօրաշարժը էական եղաւ եւ Ցեղասպանութիւնը հայկական եւ թրքական ազգայնամոլութեան հետեւանք հաշուող սթալինեան պատմագրութիւնն ու անոր տարբերակները սրբագրելու, եւ հայրենի ժողովուրդին ազգային յիշողութեան վերաթարմացման, եւ, ձոն Կիրակոսեաններու օրինակով, խորհրդային պատմաբանութեան, ի մասնաւորի ազերիական մեկնաբանութեան, մէջ դիրք ծշգելու եռեակ իմաստով՝ այդ մասին ոչ մէկ կասկած։ Աւելին, հայրենի հայութեան պահանջարական զօրաշարժի պատմութիւնն ու անոր արժեւորումը գեռեւս լիովին չէ կատարուած, եւ աւելի քան հաւանական է, որ այդ արժեւորման լոյսին տակ Հայոց Ցեղասպանութեան միջազգային տեսանելիութեան հողովոյթը նոր մեկնաբանութեան անհրաժեշտութիւնը յուշէ։

Բայց 1965-1985/87 մօտ քսանամեայ սփիւռքեան զօրաշարժն էր, որ իր տարբեր հանգրուաններով եւ պայքարի միջոցներով, Հայոց Ցեղասպանութիւնը բերաւ միջազգային քաղաքականութեան ուշադրութեան կերպոն։ Այդ զօրաշարժը ունէր բնականաբար առաջին, եւ հիմնականօրէն ներ-սփիւռքեան, սոցիալական գործոն մը, որ երրորդ սերունդի զարթօնքն էր։ Թէ ինչո՞ւ եւ ինչպէս Ցեղասպանութեան յիսունամեակին աշխարհագրականօրէն իրարմէ այնքան հեռու եւ տակաւին Սիջին Արեւելքէն Արեւմուտք մասսայական տեղաշարժի ազգեցութիւնը չապրած համայնքներ բոլորը գրեթէ անխտիր որոշեցին ճանաչումի եւ հատուցման պահանջով փողոց ելլել ինքնին բարացարացական է Սփիւռքի մէջ ազգային ինքնազիտակցութեան մէկ եւ միակ պատումի մը առկայութեան, որ իրարու մօտ բերած էր մշակութային իմաստով արդէն իրարմէ տարբեր հայ հաւաքականութիւններ, որոնց կը միացնէր, ազգային ինքնութիւնն կու տար նախ եւ առաջ Ցեղասպանութեան արդարութեան պահանջատիրութիւնը։ Անշուշտ, կար Սփիւռքով մէկ կազմակերպուած հայ երեք քաղաքական կուսակցութիւններու գործոնը, բայց հոն ալ վերոյիշեալ վարկածը ի զօրու կը մնայ։ Արդարեւ, տակաւին մօտիկ անցեալին, եւ հետեւելով Պաղ Պատերազմէն շատ աւելի առաջ հայութիւնը բաժնած խորհրդային եւ հակա-խորհրդային արտասովորօրէն գաղաքարախօսական պառակտումի տրամաբանութեամբ, այդ երեք կուսակցութիւնները շատ աւելի իրարու գրեթէ կը պայքարէին՝ համայնքներու վրայ իրենց ղեկավարութիւնը հաստատագրելու համար քան կը համագործակցէին համահայկական հարցերով։ Ինչպէս պատահեցաւ, ուրեմն, որ յանկարծ Մեծ Եղեռնի յիսունամեակին մէջտեղ ելաւ իրարու միացնող ազգակը եթէ այն, ի հեծուկս բոլոր պայքարներուն, չէր արմատաւորուած երեք կուսակցութիւններու գոյութեան իմաստին մէջ իսկ։

Բայց սփիւռքեան զօրաշարժը նաեւ արդիւնք էր միջազգային բեմահարթակի օրուայ զարգացումներու ազգեցութեան, ներշնչումին եւ անոնց դասերուն։ Անոնց կարգին՝ Երբորդ Աշխարհի ազատագրական շարժումներու յաջողութիւնները, մարդկային եւ հասարակական իրա-

ւանց պաշտպանութեան սոցիալական շարժումներու յառաջընթացը, ուսանողութեան գօրաշարժը, պետականացուրկ ժողովուրդներու մարտահրաւէրը աշխարհի հզօր պետութիւններուն, հրէական Ողջակիզման պարտադրած միջազգային յանձնառութիւնը եւ Արեւմտեան ժողովրդավարութիւններուն թոյլ տուած քաղաքական դորձունէութեան արդիւնաւէտութեան անդրադարձը:

Հետեւաբար, սիսալ չէ Հայոց Յեղասպանութեան արդարահատոյցի պահանջատիրութեամբ յատկանչուած սփիւռքեան գօրաշարժը մեկնաբանել որպէս՝ համաշխարհայնացման երեւոյթ նոյն այդ հողովոյթի ընթացաւորումէն աւելի քան տասնամեակ մը առաջ: Եւ այնքան ալ զարմանալի պէտք չէ թուի այս եթէ նկատի ունենանք, որ Սփիւռքը ինք առարկայականորէն գլոբալ բնոյթի է, հակառակ որ ամբողջ իր գոյութենական արդարացումը հիմնուած է «վերադարձ»ի միթոսին վրայ: Անշուշտ, այդ միթոսը ինք հետևանք է Յեղասպանութեան եւ պարտազիր աքսորի, եւ որպէս այդպիսին միշտ ալ ունեցած ու պահպանած է իր գօրաշարժային կարողականութիւնը, եղած է ոչալ ուժ եւ ոչ թէ ֆիքցիա: Աւելի՞ն, այդ միթոսին գերակայութիւնը այնքան տիրական եղած է, որ երբ համաշխարհայնացման ոլորտը 1990-ականներուն ստեղծեց Սփիւռքի անդրագույնացման պայմանները, որոնք առիթ պիտի տային աշխարհացրիւ համայնքներէն առաջացնել գլոբալ ցանց մը եւ աշխատիլ այդ տրամաբանութեամբ, գերակշիռ եղաւ Հայաստան/Սփիւռքի կամ տունդարձ թէ Սփիւռքի ինքնահաստատում բանավէ-

ճերը: Պարզ է, որ նորանկախ հայրենիքի օրուայ պայմանները եւ առաջին ղեկավարները չօգնեցին Սփիւռքի նորացման, բայց ոչ միայն կամ առաւելաբար այդ պատճառով է, որ այսօր պէտք է գիտակցիլ այդ բոլոր բանավէճերու ապարդիւնութեան: Իրողութիւնն այն է, որ համաշխարհայնացման պայմաններուն մէջ հայ քաղաքական մտածողութիւնը չկրցաւ որակական սստում մը տալ եւ վերամտածել Սփիւռքը որպէս անդրագույն քաղաքացիական հասարակարդ, որուն տրամաբանութեամբ ալ պիտի վերասահմանուէր եւ Յեղասպանութեան պահանջատիրութիւնը, եւ Հայաստանի հետ յարաբերութիւնները, եւ մինչեւ իսկ հայրենագարձութիւնը: Ճիշդ է, որ վարչապետ Տիգրան Սարգսեան այսօր կը փորձէ Հայաստանի պետական քաղաքականութիւնը մտածել յետ-ճարտարարութական հասարակաբերութիւնը: Ճիշդ է, որ մտածութեամբ եւ կը խօսի «Հայաշխարհ»ի մասին, սակայն այդ մտածողութեան արմատները շատ աւելի ազատ-շուկայական տնտեսութեան արամաբանութեան մէջ կը ձգուին եւ շատ հաւանաբար ան աւելի կը մտածէ Հայաստանէն արտագաղթի հետեւանքով կազմաւորուած «Հայաշխարհ»ին մասին: Մինչդեռ հայ քաղաքական մտածողութիւնը Սփիւռքի գոյավիճակի մեկնակէտէն պիտի ընթացք առնէր իրականացնելու համար անհրաժեշտ նորացումը, որով եւ թերեւս առաջքը առնուէր աշխարհացրիւ համայնքներու ներկայի տեղայնացման, եթէ ոչ ինքնամփոփման ու մեկուսացման:

Սփիւռքի մէջ հայ քաղաքական մտածողութեան

նորացման բացակայութիւնն է հաւանաբար պատճառը անոր, որ հակառակ անցնող տասնամեակին Հայոց Յեղասպանութեան միջազգային ճանաչման հսկայ յառաջխաղացքին, նախագահ Սերժ Սարգսեանի «Փութպոլային դիւանագիտութիւնը» ինքնին բաւարար եղաւ, որ Հայ Դատի ամբողջ ձեռքբերումները յանկարծ դէմ յանդիման գտնուէին մեծ կորոստի, գրեթէ իրենց մեկնակէտին վերադառնալու վտանգին: Ճիշդ է, Սփիւռքի պոռթկումը փրոթոքուներուն դէմ եւ Նախագահին ուղղուած «Ռէ, հազար անգամ ո՛չ»ը շատ հաւանաբար իրենց գերը ունեցան գոնէ Հայաստանի պետական այրերուն ուշադրութիւնը հրաւրելու իրենց տուած քայլի ներազային մեծ վնասին վրայ: Բայց նոյն այդ «Փութպոլային դիւանագիտութեան» իրողութիւնը եկաւ ցոյց տալու աւելի քան ինչ Սփիւռքի մէջ ծաւալած Հայ Դատի պայքարը արդէն հասկցած էր. Յեղասպանութեան հարցը միջազգային օրակարգի կու գայ միայն երբ անոր ետին կանգնած ըլլայ պետութիւն մը, որովհետեւ միջազգային բեմահարթակին վրայ ոչ-պետական դերակատարութիւնը, հակառակ համաշխարհայնացման պայմաններուն մէջ արձանագրուած մեծ յառաջընթացին, ունի լուրջ սահմանափակումներ: Տակալի՛ն, որքան ալ որ Յեղասպանութեան ճշմարտութեան մասին տարբերութիւն չի կրնար ըլլալ հայ պետական այրին, թէկուզ եւ այդ հարցը պատմաբաններուն ձգել ուղող Լեւոն Տէր Պետրոսեան ըլլայ ան, շարքային քաղաքացիի կամ սփիւռքահայու միջեւ, անխուսափելիօրէն կայ պետական տրամաբանութիւն մը, որուն անհրաժեշտ է դիւանագիտական ճկունութիւն, որ չունենալու պերճանքն ու մարտափարական առաւելութիւնը կրնայ ունենալ Սփիւռքի նման ոչ-պետական դերակատար մը: Այս իմաստով, Սփիւռքի մէջ հայ քաղաքական մտածողութեան նորացումը, ենթահողը արդէն պատրաստած պէտք է ըլլար Հայաստանի անկախացումով Յեղասպանութեան արդարահատոյի պահանջատիրութեամբ այսպէս կոչուած «Թրաք 2» դիւանագիտութիւն մը ծաւալելու, համաձայնաբար Հայաստանի պաշտօնական դիւանագիտութեան հետ:

Այս հեռանկարը ցոնորք չէ: Սփիւռքի մէջ հայ քաղաքական մտածողութիւնը կրնայ՝ այդ որակական քայլը տալ, ունի անհրաժեշտ կարողականութիւնը: Բայց նման նախանձախնդրութիւն կրնայ իմաստաւորութիւն միայն եթէ համապատասխան պահանջատիրական դիւանագիտու-

թիւն մը ձեւ առնէ եւ գործնականացուի պետական մակարդակով:

«Պահանջատիրական դիւանագիտութիւն» յղացքն ինքնին կրնայ հակասական կամ անհեթեթ թուլի: Մասնաւորաբար երբ Հայաստանի արտաքին քաղաքականութիւնը նման տեսական ձեւալորում եւ գործնական ընթացք ոչ միայն չէ առած, այլ ուղղակի թէ անուղղակիօրէն այն մերժած է եւ նոյնիսկ համարած է արկածախնդրութիւն: Արդարեւ, Հայաստանի անկախացման առաջին տարիներուն, ինչպէս ծանօթ է, Լեւոն Տէր Պետրոսեանի արտաքին քաղաքականութիւնը բացառեց իր օրակարգին առնել Յեղասպանութիւն հարցը: Այն ժամանակ «Գնացքէն գուրս թռչելու ժամանակն է», «Երրորդ ուժի բացառման», «Մեզ միայն պղակմատիզմ է պէտք», «պետական մասածողութիւն» ընդգէմ «Հայ դատականութիւն» եւ նման կարգախոսերով ու պետական քաղաքականութեան տեսութիւններու փորձերով յատկանշուած ՀՀ-ական կառավարութիւնը հասաւ մինչեւ իսկ Յեղասպանութեան արդարահատոյիցի հարցով թէր կամ դէմ ըլլալուն մէջ, Սփիւռքի եւ Հայաստանի երկու տարբեր ազգային ինքնութիւններու սահմանելու փորձութեան: Առանց այս երեւոյթի վերլուծման մանրամասնութեանց մէջ մտնելու կարելի է ըսել, որ Տէր Պետրոսեանական իշխանակարգի ամենամեծ յաջորդութիւնը՝ թուրքիոյ հետ առանց նախապայմաններու յարաբերութեան սկզբունքը Հայաստանի արտաքին քաղաքականութեան օրակարգին հաստատագրելը եղաւ: Եւ իրողութիւնն այն է, որ հակառակ 1998-էն ետք Յեղասպանութիւնը Հայաստանի արտաքին քաղաքականութեան օրակարգին անցաւ «առանց նախապայմաններու յարաբերութեան» սկզբունքին թակարգը մնաց հոն: Աւելի՛ն, հակառակ որ Քոչարեանի նախագահութեան տասնամեակին այրելու իրենց տուած քայլի ներազային մեծ վնասին վրայ: Բայց նոյն այդ «Փութպոլային դիւանագիտութեան» իրողութիւնը եկաւ ցոյց տալու աւելի քան ինչ Սփիւռքի մէջ ծաւալած Հայ Դատի պայքարը արդէն հասկցած էր. Յեղասպանութիւնը երբ անոր ետին կանգնած ըլլայ պետութիւն մը, որովհետեւ միջազգային բեմահարթակին վրայ ոչ-պետական դերակատարութիւնը, հակառակ համաշխարհայնացման պայմաններուն մէջ արձանագրուած մեծ յառաջընթացին, ունի լուրջ սահմանափակումներ: Տակալի՛ն, որքան ալ որ Յեղասպանութեան ճշմարտութեան մասին տարբերութիւն չի կրնար ըլլալ հայ պետական այրին, թէկուզ եւ այդ հարցը պատմաբաններուն ձգել ուղող Լեւոն Տէր Պետրոսեան ըլլայ ան, շարքային քաղաքացիի կու գայ միայն երբ իմաստով, նոյնի լուրջ սահմանափակումները: Տակալի՛ն, որքան ալ որ Յեղասպանութեան ճշմարտութեան մասին տարբերութիւնը այսպէս կոչուած է՝ թէկուզ եւ տարբեր սահմանումով եւ արդարացումով, վերադարձ կատարէ դէպի Տէր Պետրոսեանական արտաքին քաղաքականութիւնն:

Անցնող տարուան ընթացքին Փրոթոքուներու արկածախնդրութիւնը եկաւ ցոյց տալու, թէ թուրքիա պատրաստ չէ առանց նախապայմանի Հայաստանի հետ յարաբերութիւնները բնականոնացնել: Պէտք է ըսել որ մանաւանդ ընթացիկ տարուայ Յունուարէն ի վեր միջազգային հանրային կարծիքին համար քիչ կասկած մնաց որ իրականութեան մէջ թուրքիան է որ պատրաստ չէ ընդառաջ երթալու «առանց նախապայմաններու» որովհետեւ ունի, ինչպէս միշտ ունեցած է, երեք ծանօթ նախապայմաններ. Յեղասպանութեան հարցի պահանջատիրութեամբ այսպէս կոչուած «Թրաք 2» դիւանագիտութիւնը ստուգելու կոչուած յանձնաժողովներու առաջացումն է: Այս պայմաններուն մէջ, ճիշդ է, հայկական դիւանագիտութիւնը առաւելութիւն կրնայ ունենալ եթէ պահէ առանց նախապայմաններու յարաբերութիւններ»ու սկզբունքը, որուն վրայ կը պնդեն նաեւ հայ-թրաքական մերձեցումը հովանաւորութիւն մէծ պետութիւնները: Մակայն յստակ պէտք է ըլլայ նման կեց-

ուածքի գուտ մարտավարական բնոյթը, որովհետեւ Հայստանի համար, ընդհակառակը, անհրաժեշտ է ծաւալել պահանջատիրական դիւանագիտութիւն, ինչ որ կը նշանակէ գործնական իմաստ տալ Հայաստանի արտաքին քաղաքականութեան օրակարգին գտնուող Ցեղասպանութեան հիմնախնդրին:

Նման յղացք հակասութիւն չ'ենթագրեր ինքնիր մէջ, եթէ հիմնաւորուած ըլլայ համապատասխան տեսութեամբ եւ ծնունդ տայ դիւանագիտական ե՛ւ վարքագծի, ե՛ւ ակտիւիզմի: Պահանջատիրական դիւանագիտութեան տեսութիւնը ունի երեք հիմնադրոյթ. ազգային անվտանգութիւն, միջազգային յանձնառութիւն եւ ներազգային միասնութիւն: Երեք հիմնադրոյթներն ալ կ'ենթագրեն քաղաքական տարբեր ծրագիրներ ու գործընթացներ, որոնք իրարու հետ ունենան անհրաժեշտ փոխ-ազգեցութիւն: Առաջին հիմնադրոյթը արդէն արձանագրուած է Հայաստանի ազգային անվտանգութեան դոկտրինային մէջ, եւ նոյնինքն նախազահ Սարգսեան, երբ տակաւին վարչապետ էր, այդ մասին քանի մը առիթով արտայատուած է: Դիւանագիտութեան համար այս հիմնադրոյթը կը նշանակէ դէմ յանդիման օտար պետութիւններու ճնշումին արծարծել ազգային անվտանգութեան խնդիրը, որուն դէմ երաշխիք կրնայ ըլլալ Ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչումը: Երկրորդ հիմնադրոյթը կը վերաբերի ցե-

ղասպանութեան կանխարգիման միջազգային գործընթացներուն մէջ Հայաստանի նախաձեռնող ներկայութեան անհրաժեշտութեան: Նման ակտիւ դիւանագիտութիւն, որ, ի մէջ այլոց, պիտի նշանակէ Հայաստանի դեսպանատուներու ակտիւ միջամտութիւնը՝ կասեցնելու համար թրքական մխտումի քաղաքականութիւնը, ոչ միայն Հայաստանի բարոյական ինքնութիւնն մը կու տայ, այլ թերեւս միակ խաղաքարտն է, որով երեւան կրնայ իր տեղը գրաւել գլուխ քաղաքականութեան մէջ: Եղրորդ հիմնադրոյթը՝ վերջապէս, Վարդան Օսկանեանի կոմպլեմենտար արտաքին քաղաքականութիւնը կը վերասահմանէ Հայաստան-Սփիւռք հարթակին վրայ: Նման կոմպլեմենտարութիւն, ահաւասիկ, որ երբեք ծրագրուած եւ շարունակական բնոյթ չէ ունեցած, կեանք եւ իմաստ կրնայ տալ սփիւռքեան պահանջատիրութեան «Թրաք 2» դիւանագիտութեան երկու իմաստով: Նախ իր ընթացիկ հասկացողութեամբ՝ որպէս ոչ-կառավարական կազմակերպութեան նախաձեռնութիւն, ապա որպէս համահայկական ու պետականօրէն ծրագրուած պահանջատիրական դիւանագիտութեան գուգահեռուղի:

Խ. ՏԵՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

Պետք է փոխել շեշտադրումը

Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչումը նպատա՞կ է, թէ միջոց:

Վստահաբար մեծամասնութիւնն անվարան կը պատասխանի՝ միջոց։ Հետեւաբար, քանի որ ցեղասպանութեան ճանաչումն ինքնանպատակ չէ, ուստի ցանկացած ցեղասպանութեան ժխտման հակառակը ցեղասպանութեան պարզ ճանաչումը չէ, այլ՝ ճանաչման միջոցով յանցագործի պատիքը (մեր դէպքում թէկուգեւ բարոյական) եւ զոհի իրաւունքների (այդ թուում նաեւ գոյքային) հնարաւորինս վերականգնումը։ Կարող է արդեօ՞ք ցեղասպանութեան ճանաչումը վերահաստատել արդարութիւնը, քանի դեռ յանցագործը կամ նրա սերունդները շարունակելու են վայելել յանցագործութեան պտուղները։ Ընդ որում, յանցագործութեան պտուղները վայելող սերունդները ոչ թէ յանցագործների պարզ յետնորդներ են, այլեւ յանցակիցները։ Այսու, անհրաժեշտութիւն է առաջանում անդրադառնալ որոշ հարցերի։

1.- Արդեօ՞ք Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքային եւ Հայերի գոյքային իրաւունքները, ինչպէս նաեւ բարոյական կորուստները, կարող են վերականգնուել միայն Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման ճանապարհով, թէ՞ կայ այլ ուղի եւս։

2.- Ի՞նչ ձաւալի իրաւունքների եւ գոյքի մասին է խօսքը։

1.- Ցեղասպանութիւնը մարդկայնութեան դէմուղղուած յանցագործութեան տարատեսակն է։ Թերեւս ամենածանր տարատեսակն է, բայց եւայնպէս, պատասխանատուութեան առումով այն համարժէք է նմանաբնոյթ միւս յանցագործութիւններին։ Միջազգային իրաւունքը յստակօրէն ամրագրել է, որ «բնաշնչումը, ստրկացումը, աքսորը, եւ որեւէ քաղաքացիական բնակչութեան դէմ իրականացուած այլ անմարդկային արարքները պատերազմից առաջ կամ ընթացքում» հանդիսանում են յանցագործութիւններ մարդկայնութեան դէմ։ Անվիճելի իրողութիւն է. թուրքերը ժխտելով Հայոց Ցեղասպանութիւնը, ընդունում են, որ իրենց նախնիներն Օսմանեան կայսրութեան հայազգի քաղաքցիական բնակչութեան աքսորել են։

Պահպանուել է Օսմանեան կայսրութեան այն օրէնքը (Tehcir Law), որի հիման վրայ իրականացուել է Հայերի աքսորը։ Օրէնքն ընդունուել է Օսմանեան խորհրդարանի կողմից 1915թ. Մայիսի 27-ին եւ ուժի մէջ է մտել Թաքվիմ-ի վեքայի պաշտօնաթերթում 1915թ. Յունիսի 1-ին տպագրուելուց յետոյ։ Օրէնքի ամբողջական անուանում է. «պատերազմական իրավիճակի եւ հրատապ քաղաքական անհրաժեշտութեան պատճառով այլ վայրեր աքսուուղուող հայերի տարաբնակեցման կարգ»։

Այսաեղ անհրաժեշտ է ընդգծել, որ որեւէ պատճառաբանութիւն կամ պատրուակ աքսորն իրականացրած պետութեանը, որը գործել է յանցագործ իշխանութեան միջոցով, չի պատառմ պատասխանատուութիւնից եւ տուժողներին համարժէք հատուցում տալու պարտաւորութիւնից։ Հայերի պարագային, թրքական պետութեան յանցանքը բարդանում է նաեւ նրանով, որ աքսորի ժամանակ պե-

տութիւնը յստակ քաղաքականութիւն է իրականացրել աքսորեալների մէջ մահացու ելքերը շատացնելու համար։

2.- Հայութեան իրաւունքների եւ սեփականութեան հարցն ունի երեք մակարդակ. ազգային կամ պետական, համայնքային կամ կազմակերպուած խմբերի, անհատական կամ մասնաւոր։ Առաջին դէպքում ամէն ինչ յստակ՝ կայ կատարման համար պարտազիր միջազգային վճիռ, որով յստակեցուած է Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Թուրքիայի սահմանը։ Հայաստանի Հանրապետութեան հողային իրաւունքների մասին, որոնք խարսխուած են առաջին հերթին ԱՄՆ նախագահ Վիլսոնի 1920թ. նոյեմբերի 22-ի իրաւարար վճոփ վրայ, առիթներ ունեցել եմ հանդէս գալու, ուստի դրան այսօր չեմ անդրադառնայ։

Առանց ժխտելու Հայոց Ցեղասպանութեան հնարաւորինս լայն ճանաչման քաղաքական անհրաժեշտութիւնը, հարկ է նշել, որ իրաւական տեսանկիւնից Հայաստանի Հանրապետութեան տիտղոսի, այն է հողային իրաւունքների վերականգնման, տեսանկիւնից Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման հարցը բնաւ նախապայման չէ։ Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքային իրաւունքները ճանաչուած են ցեղասպանութեան իրողութիւնից անկախաբար։ Հայութեան համայնքային եւ անհատական գոյքային իրաւունքների վերականգնման համար ցեղասպանութեան ճանաչման հարցը նոյնպէս բնաւ նախապայման չէ։ Այս հարցի կապակցութեամբ անհրաժեշտ է անել մի յստակեցում։ Հայերից ապօրինի բոնագրաւուած գոյքի հարցում չի գործում որեւէ ժամանակային սահմանափակում, քանի որ օրինախախտումն ունի շարունակական բնոյթ։ Բոլոր այն դէպքերում, երբ գոյքը բոնագրաւուել է առանց համարժէք հատուցման, այսինքն՝ օրինախախտմամբ, ապա ներկայ տնօրինումը չի կարող օրինական իրաւատիրութեան հիմք հանդիսանալ։

Հայերից ապօրինի բոնագրաւուած գոյքի գնահատման հարցը բարդ ինդիք է։ Զնայած կատարուած որոշակի աշխատանքին, մեր պատկերացումները տուեալ հարցի վերաբերեալ գեռեւս խիստ հատուածական են։ Օրինակ, միայն 1916թ. Պերլինի Ռեյխսխապանքին (ReichsBank) Օսմանեան կայսրութիւնից փոխանցած 33 տոննա ոսկու (ներկայ գներով աւելի քան մէկ միլիարդ ԱՄՆ դոլար) մեծ մասը, թերեւս ամբողջութեամբ, ապօրինի բոնագրաւուել էր հայերից։ Առ այսօր Թուրքիան չի բացայացել Օսմանեան կայսրութեան զանազան պանքերում, ինչպէս նաեւ օտարերկրեայ պանքերի թրքական մասնաճիւղերում, պահուող հայկական հաշիւների անուանացանկերը եւ գումաների չափը։

Որքան այսօր դժուար է փաստել սեփականութեան իրաւունքը, յստակեցնել անհատական գոյքի գինը եւ հետամտել կորուստը, նոյնքան էլ դիւրին է դա անել համայնքային սեփականութեան հարցում։ Քանի որ Օսմանեան կայսրութիւնը կառուցուած էր ազգային/կրօնական սկզբունքով եւ լուսաւորչական հայերը ներառուած էին մէկ էրմենի մլիերի մէջ, ապա նրանց եկեղեցիները, վանքերն ու դպրոցները հաշուառուած էին Կ.Պոլսոյ հայոց

պատրիարքարանում: Մինչ այժմ կան տարբեր հաշուարկ-ներ, ներառեալ 1919թ. Փարիզի գեհաժողովին հայկական պատուիրակութիւնների ներկայացրած տեղեկանքները: Թերեւս ամենաամբողջականը Ռայմոն Գէորգեանի եւ Փոլ Փափուճեանի հաշուարկներն են, քանի որ դրանք հիմնուած են պատրիարքարի չհրատարակուած արխիւների վրայ: Ըստ այդ հաշուարկների՝ 1913-14թթ. առաքելական հայերն ունէին 2538 գործող եկեղեցի, 451 վանք եւ գրեթէ 2000 դպրոց: Այս հաշուարկի մէջ չեն մտնում Օսմանեան կայսրութեան հայ կաթողիկէ համայնքի եւ հայ աւետարանականների հոգեւոր հաստատութիւններն ու դպրոցները, ինչպէս նաև Ռուսական կայսրութեան Կարսի, Սուլըմալուի եւ Պաթումի վարչական միաւորների հայապատկան գոյքը:

Ամփոփելով վերոշարադրեալը կարելի է անել հետեւեալ եզրակացութիւնները.

Հայոց իրաւունքներին տէր կանգնելու համար բնաւ պարտադիր չէ, որ Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչումը լինի համընդհանուր: Հայազդի քաղաքացիական բնակչութեան աքսորը նոյնքան պատասխանատուութիւն է դնում թրքական պետութեան վրայ եւ պարտաւորեցնում հատուցել աքսորեալների կամ նրանց ժառանգների կորուստները, որքան ցեղասպանութեան փաստը:

Օսմանեան կայսրութեան հայ համայքի իրաւունքները ամրագրուած են եղել ըստ երկրի գործող օրէնսդրութեան, եւ թրքական պետութեան կողմից յետա-

դայ բոլոր անօրինական զաւթումները չեն զրկում նրան իր իրաւունքից: Անօրինական բոնագրաւումները սեփականութեան իրաւունքի փոխանցման օրինական հիմք չեն կարող հանդիսանալ: Թուրքիայի Հանրապետութեան 1926-27 թթ. օրէնքներն ու Հրամմանագրերը՝ ուղղուած կրօնական փոքրամասնութիւնների գոյքի բռնագրաւմանը, չեն կարող օրինական հիմք հանդիսանալ, քանի որ հակասում են Թուրքիայի Հանրապետութեան ստանձնած միջազգային պարատաւորութիւններին՝ Լոգանի պայմանագրի 38-45 յօդուածներին: Նշեալ պարտաւորութիւնները ենթակայ չէին եւ ենթակայ չեն փոփոխութեան կամ անտեսման, քանի որ նրանց, ըստ նոյն պայմանագրի 37-րդ յօդուածի, տրուած է հիմնական օրէնքի (սահմանադրութեան) կարգավիճակ:

Եթէ Թուրքիան իր ապագան տեսնում է Եւրոպիութեան կազմում, ինչպէս բազմիցս է յայտարարել, ապա պիտի ընդունի Եւրոպիութեան արժէքները: Ի շարս այլ բաների, պիտի պատրաստ լինի պատասխանատուութիւն կրել սեփական պետութեան եւ նրա իրաւանախորդի արարքների համար: Պիտի օրինական տէրերին վերադարձնի ապօրինի բռնագրաւուած գոյքը, պիտի դադարեցնի այլ պետութիւնների տարածքների բռնագրաւումը, պիտի դադարի խօսել ուժի դիրքերից եւ սպառնալիքի լեզուով:

ԱՐԱ. ՊԱՊԵԱՆ

Հայոց Յեղասպանութեան Ժամանակագրութիւն

1878

Ռուս-թրքական պատերազմը, Սան Սթեֆանոյի պայմանագիրը եւ Պելլինի վեհաժողովը

1877-1878 ռուս-թրքական պատերազմին թուրքերը պարտութիւն կրեցին: Ռուսական զօրքերը յաղթանակ տարին եւ Պալքանեան, եւ Կովկասեան ուազմաճակատներուն վրայ: Պալքանեան ճակատի վրայ ռուսական զօրքերը գրաւեցին Պուլկարիան եւ մօտեցան Սթեֆանովին, իսկ Կովկասեան ուազմաճակատին վրայ անոնք գրաւեցին Արտահանը, Պայագէտը, Ալաշկերտը, Կարսը եւ Էրզրումը, ինչպէս նաև՝ Պաթումը: Թուրքերը ստիպուած էին դադրեցնել պատերազմական գործողութիւնները եւ հաշտութիւն ինդրել: Հաշտութեան պայմանագիրը Ռուսաստանի եւ Օսմանեան կայսրութեան միջեւ ստորագրուեցաւ 1878 Մարտ 3-ին Սան Սթեֆանոյի մէջ: Սան Սթեֆանոյի պայմանագիրն մէջ տեղ գտաւ 16-րդ յօդուածը, որ կը վերաբերէր Արեւմտեան Հայաստանի մէջ բարեփոխումներ իրականացնելու մասին: Պայմանագիրին մէջ մասնաւորապէս նշուած էր. «Նկատի ունենալով, որ ռուսական զօրքերու գուրս բերում անոնց կողմէ գրաւուած՝ Հայաստանի՝ Թուրքիոյ վերաբարձուելիք վայրերէն կրնայ այնտեղ առիթ ստեղծել բախումներու եւ բարդութիւններու, որոնք երկու պետութիւններու բարի յարաբերութիւններու վրայ կ'ունենան վնասակար ազգեցութիւն, Բարձր գուրը կը պարտաւորուի անյապաղ կենսագործել Հայաբնակ մարզերու տեղական կարիքներէն յարուցուող բարելաւումներ եւ բարենորոգումներ, եւ ապահովել Հայերու անվտանգութիւնը քիւրտերէն եւ չերքէզներէն»:

Սան Սթեֆանոյի պայմանագիրը ռուսական դիւանագիտութեան յաղթանակն էր: Ան խստօրէն անհանգըստացուց Եւրոպայի մրցակից պետութիւնները, որոնք կը վախնային, որ Օսմանեան կայսրութիւնը ամբողջովին կամեալ կ'ըլլայ Ռուսաստանէն, եւ Արեւելեան հարցի պարագային գոյութիւն ունեցող ուազմավարական հաւասարակշռութեանը կը փոխուի յօդուած Ռուսական կայսրութեան, որ կը հակասէ եւրոպական պետութիւններու շահերուն: Անոնք ամէն միջոցի պիտի գիմէին, որ այդ մէկը չպատահէր: Այդ հարցի պարագային յատկապէս գործօն ներդրում ունէին Անգլիան եւ Աւստրօ-Հունգարիան, որոնք կը վայելէին Գերմանիոյ եւ անոր վարչապետ Պիզմարքի աջակցութիւնը: Այդ ուժերը յաջողեցան հասնիլ այն եղանակացութեան, որ Սան Սթեֆանոյի պայմանագիրը վերանայելու համար հրաւիրուի յատուկ վեհաժողով մը:

1878 Յունիս 13-ին մինչեւ Յուլիս 13-ը Պելլինի մէջ կայացաւ վեհաժողով մը, որուն նախագահը Պիզմարքն էր: Վեհաժողովին Անգլիոյ, Աւստրօ-Հունգարիոյ, Գերմանիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ աջակցութեամբ կարելի եղաւ վերանայիլ Սան Սթեֆանոյի որոշումներուն, թուլցընել Ռուսաստանի գիրքերը եւ զօրացնել իրենց գիրքերը եւ ազգեցութիւնը Օսմանեան կայսրութեան վրայ: Վեհաժողովի որոշմամբ Ռուսաստանը Թուրքիոյ վերաբարձուց

Ալաշկերտը իր հովիտով եւ Պայագէտը (Էրզրումը մինչ այդ արդէն վերադարձուած էր): Անոր ձգեցին միայն Արտահանը, Կարսը, ինչպէս նաև Պաթումը: Պելլինի համաձայնագրին Հայկական հարցին նուիրուած 61-րդ յօդուածը, սկզբունքային շարք մը հարցերու մէջ կը տարբերէր Սան Սթեֆանոյի 16-րդ յօդուածն, ի վնաս հայերուն: Այսպէս, եթէ Սան Սթեֆանոյի պայմանագրով Արեւմտեան Հայաստանի բարեփոխումները պէտք է իրագործուէին ոռւսական զօրքերու ներկայութեան ընթացքին, որ յստակ երաշխիք կու տար անոնց իրագործման, ապա ըստ Պելլինի համաձայնագրին՝ ոռւսական զօրքերը դուրս կը բերուէին, եւ այդ խնդրին կարգաւորումը կը ձգէին Թուրքիոյ հայեցողութեան: Ան միայն կը պարտազուէր պարբերաբար եւրոպական պետութիւններուն հաղորդել իր ձեռնարկած քայլերուն մասին: Վերջիններս պէտք է իրականացնէին լոկ հսկողական գործառոյթներ. այսինքն՝ Պելլինի համաձայնագրով չեղեալ համարուեցան Արեւմտեան Հայաստանի բարեփոխումներու իրականացման համար Սան Սթեֆանոյի ստեղծած նախագրեալները:

Պելլինի վեհաժողովին ետք, Սուլթանը եւ Օսմանցի կառավարող վերնախաւը ամրապնդեցին իրենց այն համոզումը, որ Հայկական հարցի լաւագոյն լուծումը հայերուն ոչնչացնելն է: Անոնք այժմ անոր մէջ կը տեսնէին կայսրութեան ներքին գործերը՝ եւրոպական պետութիւններու միջամտութենէն ազատելու իրական ուղին, քանզի այդ տէրութիւնները Հայկական հարցը եւ հայկական շրջաններուն մէջ բարեփոխումներու հարցը կ'օգտագործէին որպէս պատրուակ՝ Թուրքիոյ ներքին գործերուն միջամտելու համար: Ուստի անհրաժեշտ էր վերացնել այդ պատրուակը եւ տէրութիւնները զրկել կայսրութենէն զիջումներ կորզելու հարաւորութենէն:

1891

Ապտուկ Համիտը կը ստեղծէ «Համիտիէ» յատուկ զօրաշոկատները

Պելլինի վեհաժողովին տէրութիւնները յանձնարարեցին Սուլթան Ապտուկ Համիտին «ապահովել հայերու անվտանգութիւնը չերքէզներէն ու քիւրտերէն», սակայն իրականութեան մէջ սուլթանն էր քիւրտերու եւ չերքէզներու հակահայկական բոլոր գործողութիւններու գլխաւոր հրահրողը: Անոր լաւագոյն վկայութիւնը, Պելլինի վեհաժողովին ետք՝ 1891-ին, անոր հրամանով ստեղծըւած բացառապէս քիւրտերէ կազմուած եւ օսմանեան կառավարութեան հաշուին պահուող հեծելազօրքն էր, որ կոչւցաւ «Համիտիէ»: Ան կազմուած էր 30 գունդերէ եւ չէր մտնէր օսմանեան բանակի համակարգին մէջ, այլ գոյութիւն ունէր որպէս ինքնուրոյն ուազմական միաւոր՝ հաստատուած հայկական երգնկա քաղաքին մէջ: «Համիտիէ»ի գլխաւոր նպատակը, փաստօրէն, կայսրութեան ամբողջ տարածքին հայկական շարդեր իրականացնելն էր:

ԿԵՎԱՔԸ ԵՂԵՇՈՒԵՆ ԱՌԱՋ

Յեղասպանութեան զոհ գրադէտ Թլկասինցի Կեղբոնական վարժարանի աշակերտները՝ Խուլավանքի հնօրեայ խաչքարերուն մօտ դասապահի ընթացքին

1894-189

Հայերու զանգուածային կոտորածները ամբողջ Թուրքիոյ տարածքին եւ Սասնոյ հերոսամարտը

19-րդ դարուն օսմանեան իշխանութիւններու կազմակերպած հայկական ջարդերու գագաթնակէտը հանդիսացան 1894-1896 կոտորածները: Առաջին հարուածը հասաւ Սասունին՝ Պիթլիսի վիլայէթի գաւառներէն մէկուն, որ մշտապէս աչքի կը զարնէր թղթական կամայականութիւններուն դիմագրելու իր անկոտրում կամքով: 1894 Օգոստոսին Սասունի վրայ կը յարձակի թղթական չորրորդ բանակը: Ուժերը անհաւասար էին, եւ թղթական կանոնաւր բանակը ի վերջոյ կը յաղթէ: Սասունը կ'աւերուի, կը կործանին 40 գիւղեր, կը սպանուի 10 հազար մարդ: 1895 Սեպտեմբերին նախ մայրաքաղաքին մէջ եւ ապա Տրավեզնի, Երզնկայի, Մարաշի, Սեբաստիոյ, Էրզրումի, Տիարպերի, Պայազտի, Խարբերդի մէջ կը սկսին ջարդերը: Սուլթանական իշխանութիւնները կը փորձեն ջարդեր կազմակերպել նաեւ Զէյթունի մէջ, սակայն այդ մէկը կը ձախողի անեղի բնակչութիւնը նախօրօք անհրաժեշտ կազմակերպչական քայլեր ձեռնարկած էր թղթական զօրքերուն դիմագրելու համար: Կոտորածները նոր թափով կը վերսկան 1896-ին:

Նոր զանգուածային ջարդեր տեղի կ'ունենան Կ.

Պոլսոյ, Ուրֆայի, Շապին-Գարահիսարի, Ամասիոյ, Մուշի, Մարգուանի եւ կայսրութեան այլ շրջաններուն մէջ: 1894-1986 կոտորածներու ժամանակ կը զոհուին 300 հազար հայ: Սակայն հայերու կորուստները միայն անով չէին սահմանափակուած: Ստեղծուած անասելի յուսալքիչ պայմաններուն ներքեւ մօտ 100 հազար հայեր բռնի կ'իւլամանան, եւ մօտաւորապէս նոյնքան հայեր հարկադրւած կը հեռանան իրենց հայրենիքն:

**1908 10 Յուլիս
Երիտթուրքերու յեղաշրջումը**

Օսմանեան կայսրութեան մէջ աւելի ու աւելի կը հասուննար արիւնարբու Սուլթանէն ազատելու գաղափարը: Կը ստեղծուէին խմբաւորումներ, որոնց նպատակը սուլթանական կարգերը խորտակելն էր: Հետզհետէ միաւորուելով՝ այդ խմբաւորումները կը վերածուին շարժման, որ կը ստանայ «Երիտասարդ Թուրքեր» անուանումը: Շուտով երիտթուրքերը կը ստեղծեն իրենց կուսակցութիւնը՝ իթթիհատ վէ թերաքիի («Միութիւն եւ յառաջդիմութիւն»):

1908 Յուլիսին երիտասարդ թուրքերու յեղաշրջման հետեւանքով Սուլթան Ապտուլ Համիտ Բ-ը կը զրկուի իշխանութենէն, իսկ 1909-ին գահընկեց կըլլայ:

Երիտթուրքերը ասպարէզ կ՚իջնեն ֆրանսական յեղափոխութեան հոչակած «Ազատութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն» կարգախօսով: Կայսրութեան բոլոր ժողովուրդները, իսլամ թէ քրիստոնեայ, ցնծութեամբ կ՚ընդունին «Կարմիր Սուլթան»ին տապալումը: Մարդկի կը կարծէին, թէ Օսմանեան կայսրութեան պատմութեան մէջ նոր դարաշընան մը սկսած է: Ինչպէս կը վկայէ Մուսա Բրենսը, «... հայերը, թուրքերը, յոյները կը դրկնդախառն բրւէին փողոցներուն մէջ»: Բայց, շուտով երեւան եկաւ, որ երիտթուրքերը դիմակաւորուած ազգայնամոլներ էին, որոնք կը շարունակէին իրենց նախորդ սուլթաններուն՝ հալածանքներու եւ ջարդերու քաղաքականութիւնը: Անոնք կայսրութեան բոլոր ազգերը ձուլելու եւ «մաքուր» թրքական ազգ ստեղծելու գաղափարակիրներ էին, որ յանուն այդ գաղափարի իրագործման կը հաւատային որ պէտք չէ կանգ առնել զանդուածային կոտորածներու առջեւ անգամ:

1909 Ապրիլ Ատանայի կոտորածը

Երիտթուրքերու յեղաշրջումէն ընդամէնը մէկ տարի անց՝ 1909-ի Ապրիլին, թուրք ազգայնամոլ տարրերը կիլիկիոյ Ատանա քաղաքին մէջ ամբոխը կը դրգուն հայերուն դէմ: Մի քանի օր անց թրքական բանակը կը միջամտէ: Կոտորածը Ատանային կը տարածուի նաեւ կիլիկիոյ հայաբնակ այլ վայրեր՝ Մարաշէն մինչեւ Քեսապ: Որոշ բնակավայրերու մէջ հայերը կը դիմեն ինքնապատշաճնութեան եւ կրնան փրկութիւն: Կոտորածը կը դադրի միայն մէկ ամիս ետք, երբ հայերը շուրջ 30.000 զոհ տուած էին: Երիտթուրքերու յեղաշրջումը ոգեւորութեամբ ընդունած հայերուն մէջ, առաջին անգամ ըլլալով կը յառաջանայ լուրջ կասկած եւ յուսախաբութիւն:

1910 Պելլին-Պաղտատ երկաթուղիի կառուցման եւ հայերը դէպի Միջագետք տեղահանելու գերմանական ծրագիրը

Ստանձնելով 19-րդ դարու վերջին եւ 20-րդ դարու սկիզբին Օսմանեան կայսրութեան տարածքէն անցնող այս երկաթուղիի շինարարութիւնը եւ շահագործումը՝ Գերմանիան կը ձգտի սահմանել իր վերահսկողութիւնը Օսմանեան կայսրութեան նկատմամբ, հարուածի տակ դնել Անգլիոյ դիրքերը Հնդկաստանի եւ Եգիպտոսի մէջ, ինչպէս նաեւ՝ թուլցնել Ռուսաստանի դիրքերը Կովկասի մէջ: Գերմանիան Պաղտատ երկաթուղիի կառուցման հարցը կը կապէր նաեւ Արեւմտեան Հայաստանի իր տնտեսական եւ ուազմաքաղաքական ծրագրերուն հետ:

Գերմանիոյ քաղաքական շրջանակները կը հաւատային, որ Հիւսիսարեւելեան Անսատոլիոյ թրքական միաստարրութիւն ստեղծելու նպատակով անհրաժեշտ է հայերը օգտագործել Պաղտատ երկաթուղիի շինարարութեան համար, որ հնարաւոր կը դարձնէր լուծել երկու կարեւոր հարց: Երկաթուղիի կառուցման համար կ՚ապահովուէր ձեռներէց ու որակաւոր բանուորական ուժ, միւս կողմէն՝ կը թուլնար ուռւսական ազդեցութիւնը Արեւմտեան Հայաստանի վրայ: Մասնաւորապէս, ծանօթ գերմանացի քաղաքագէտ Պառլ Ռորբախը կը հաւատար, որ «...պէտք է Արեւմտեան Հայաստանէն դուրս հանել բնիկ հայերը եւ անոնց տեղը վերաբնակեցնել Թրակիային եւ Ռուսաստա-

նէն բերուած մահմետականներով, որ կը նպաստէ Հայաստանը մէկ հարուածով Ռուսաստանէն անջատելու քաղաքականութեան»: Ռորբախը կ՚առաջարկէր արեւմտահայերը գաղթեցնել Միջագետք, որ անոր կարծիքով կը նպաստէր «...ճանապարհի տնտեսական զարգացման»: Գերմանացիներու այս տեսակէտը հիմք դարձաւ երիտթուրքերու հայաջննջ քաղաքականութեան:

1911

Սալոնիկի երիտթուրքերու համագումարը

Հայկական հարցը Ցեղասպանութեան ճանապարհով լուծելու վերաբերեալ երիտթուրքերու որոշումը վերջնականապէս ընդունուեցաւ 1910-ական թուականներու սկիզբները՝ «Միութիւն եւ յառաջդիմութիւն» կուսակցութեան կերպուական կոմիտէի շարք մը գաղտնի նիստերու եւ խորհրդակցութիւններու ժամանակ: Այդ առումով յատկանշական էր 1911 Սալոնիկի մէջ գումարուած՝ կուսակցութեան հերթական համագումարը, ուր յստակօրէն գրուեցաւ կայսրութեան ոչ թուրք ժողովուրդներու բոնի թրքացման խնդիրը, որ հաւասարապէս կը տարածուէր նաեւ կայսրութեան տարածքին վրայ բնակող հայութեան վրայ: Այդ համագումարի ընթացքին ընդունուած որոշումները երիտթուրքերու ծրագրած քաղաքականութեան պաշտօնական փաստաթուղթ դարձան, որմէ որոշ ժամանակ անց Թուրքիոյ ներքին գործերու նախարար Թալեաթի ստորագրութեամբ յատուկ գաղտնի հրահանգներ ուղարկեցան կայսրութեան տեղական իշխանութեան մարմիններուն՝ հայերու ոչնչացման նախապատրաստական յատուկ միջոցառումներուն վերաբերեալ:

1912-1913

Պալքանեան պատերազմները

Պալքանեան պատերազմները (առաջինը՝ 1912-ի Հոկտեմբերէն մինչեւ 1913-ի Մայիսը, երկրորդը՝ 1913-ի Յունիսէն մինչեւ Օգոստոս), որոնք կը մղուէին պալքանեան դաշնակի ընթացքին միջիեւ, հանգեցան Պալքաներու եւ ողջ Եւրոպայի միջազգային յարաբերութիւններու սրման ու արագացուցին Հաշխարհային Առաջին պատերազմի ասնձագերծումը: Առաջին պալքանեան պատերազմի ընթացքին Օսմանեան Թուրքիոյ կրած պարտութիւնը հող նախապատրաստեց Հայկական հարցի նոր արծարծման համար, որուն որպէս արդիւնք, Արեւմտեան Հայաստանի բարեփոխումներու հարցը հայ հասարակական շրջանակներու եւ ուռւսական կառավարութեան գործոն մասնակցութեան շնորհիւ՝ դարձաւ միջազգային դիւանագիտութեան քննարկման առարկայ:

1914 Յուլիս

Հ. Յ. Պաշնակցութեան ժողովը Երգրումի մէջ

1914 Յուլիսին Երգրումի մէջ կայացաւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան համագումարը: Այդ ժամանակ արդէն կը զգացուէր մօտալուա պատերազմի շունչը, եւ դաշնակցութեան կազմակերպած համագումարը կուգար քննարկելու՝ պատերազմի ընթացքին հայերու գրաւելիք դիրքորոշման մասին: Տեղեկանալով այդ համագումարի մասին, երիտթուրքերու զեկավարութիւնը համագումարին կուղարկէի իր երկու ներկայացներուն կայսերական գործոն մասնակցութեան շնորհիւ՝ դարձաւ միջազգային դիւանագիտութեան քննարկման առարկայ:

ԿԵԱՆՔԸ ԵՂԵՇՈՒԵՆ ԱՌԱՋ

Մշակը եւ իր հունձքը. Ցեղասպանութեան զոհ գրագէտ Թղկատինցիի 1910-ի շրջանաւարտները

Խարբերդ-Մէզիրէի Ազգ. կենդր. վարժարանի առաջին ցրչանաւարտնիներ՝ Յ. Ս. Սիմոնեան, Ռուբէն Զարդարեան եւ Գարեգին քինը.

գրաւէին իրենց կուսակցութեան ղեկավարութեան մէջ: Համագումարի ընթացքին հանդէս գալով, անոնք «Միասնութիւն եւ յառաջդիմութիւն» կուսակցութեան անունով, հայերուն ներկայացուցին հետեւեալ պահանջները. առաջին՝ համագումարը պէտք է ողջ հայութեան անունով յայտարարէ, որ թէ՞ Թուրքիոյ եւ թէ՞ Ռուսաստանի հայերը հաւատարիմ պիտի մնան Թուրքիոյ պատերազմի ընթացքին, երկրորդ՝ պիտի կազմակերպեն ջոկատներ ոռուսերուն դէմ կոռւելու համար, եւ երրորդ՝ խոռովութիւն պիտի բարձրացնեն Կովկասի եւ ոռուսական բանակի թիկունքին վրայ: Անոնք միաժամանակ յայտարարեցին, որ «...եթէ հայերը նման դիրք գրաւեն, ապա պատերազմէն յետոյ հայերուն իրաւունք պիտի տրուի ստեղծելու իրենց անկախ պիտութիւնը Թուրքիոյ եւ Ռուսաստանի հայկական որոշ տարածքներու վրայ»:

Համագումարը, ի պատասխան երիտթրքական ղեկավարութեան ներկայացուցած պահանջներուն, յայտարարեց, որ պատերազմի պարագային Օսմանեան կայսրութեան եւ ոռուսական կայսրութեան հայերը կը յայտնուին տարբեր ճամբարներու մէջ, քանի որ անոնք տարբեր պետութիւններու հպատակներ են եւ հաւատարիմ են անոնց: Իսկ ինչ կը վերաբերի Կովկասի մէջ խոռովութիւն բարձրացնելուն, համագումարի ընդունած որոշման մէջ ընդգծուեցաւ, որ «...համագումարը չի կրնար խօսիլ Ռուսաստանի հայերուն անունով, որոնք մէկ այլ պետութեան հպատակներ են»: Անոր հետ մէկտեղ, համագումարը յստակ կերպով յայտարարեց. «...եթէ թրքական կառավարութիւնը որոշչ պատերազմի մէջ մտնել, ապա հայերը Թուրքիոյ մէջ կը կատարեն այն պարտականութիւնները, որոնք կը դրուին իրենց վրայ՝ որպէս թրքական հպատակներ՝ ծառայելու հայրենիքին եւ բանակին, պաշտպանելու երկիրը, ինչպէս կայսրութեան միւս հպատակները»: Դիւրին չէր նման որոշում կայացնելը, քանի որ այս մէկը հայերուն համար կը նշանակէր եղբայրասպան պատերազմ՝ նկատի ունենալով, որ Ռուսաստանի հայերը նոյնպէս կը կատարէին իրենց վրայ

դրուած պարտականութիւնները: Սակայն երիտթուրքերու ներկայացուցիչները դժգոհ մնացին համագումարի ընդունած որոշումներէն, քանի որ անոնք կը մերժէին ոռուսահայերը Ռուսաստանի դէմ հանելու, Կովկասի եւ ոռուսական բանակի մէջ խոռովութիւններ կազմակերպելու՝ երիտթուրքերու պահանջը: Այդ հանգամանքը նկատի ունենալով՝ Պէհակատին Շաքիրը՝ Հայոց Ցեղասպանութեան ամենագործօն կազմակերպիչներէն եւ դահիճներէն մէկը, համագումարի ընթացքին զայրացած բացականչեց. «Այդ դաւաճանութիւն է»:

1914 Օգոստոս - Հոկտեմբեր

Համաշխարհային Առաջին պատերազմի սկիզբը եւ Օսմանեան կայսրութեան ներգրաւումը պատերազմին մէջ

1914 Օգոստոս 1-ին սկսաւ Համաշխարհային Առաջին պատերազմը, որ տեւեց չորս տարի: Անոր հիմնական գերակատարները 19-րդ գարու վերջին եւ 20-րդ գարասկիզբը ձեւաւորուած երկու միմեանց թշնամի ուազմաքաղաքական խմբաւորումներն էին՝ դաշնակիցները, որուն կորիզը կը կազմէին Անդլիան, Ֆրանսան ու Ռուսաստանը, եւ Կեղեցունական պետութիւնները՝ Գերմանիան, Աւստրօ-Հունգարիան ու Իտալիան, որոնց կը միանար նաեւ Թուրքիան: Պատերազմի մէջ կը ներքաշուի նաեւ երկրագունդի բնակչութեան 75%-ը՝ 1,5 միլիոն մարդ, կը զօրակոչուի 74 միլիոն մարդ: Ռազմական տարբեր գործողութիւններու ընթացքին կը զոհուի 10 միլիոն մարդ եւ կը վիրաւորուի 20 միլիոն մարդ: 1914 Հոկտեմբեր 29-ին, Օսմանեան կայսրութիւնը, որ կը ղեկավարէր երիտթրքական կառավարութիւնը՝ բաղկացած ներքին գործերու նախարար Թալեբաթէն, զինուորական նախարար Էնվերէն եւ ուազմածովային նախարար ծովակալ ձեմալէն, պաշտօնապէս պատերազմի մէջ մտաւ: Ամիսներ անց ամերիկեան մամուլին տուած իր հարցազրոյցի ընթացքին էնվեր փաշան հետեւեալ ձեւով կը մեկնաբանէ Թուրքիոյ մասնակ-

2010

ցութեան պատճառները. «Անկասկած, աշխարհը դժուար բութեամբ կ'ըմբռնէ, որ Թուրքիան այլեւս նոյնը չէ, ինչ որ նախապէս էր: Այսօր պատերազմ կը մղէ ոչ թէ թրքական կառավարութիւնը, այլ թուրք ժողովուրդը:»

Ֆրանսայի, Մեծ Բրիտանիոյ եւ Ռուսաստանի թերթերը շատ կը գրեն այն մասին, որ Թուրքիան պատերազմի մէջ մտաւ Գերմանիոյ օգնելու համար: Այդ մէկը ճիշդ է այս պարագային, բայց ոչ այն պարագային, երբ մենք կը հաւաքագրէինք մէր ուժերը: Այսօր Աւստրօ-Հունգարիան եւ Գերմանիան կ'օգնեն մեզ, մենք ալ՝ իրենց: Մենք զինուորագրուեցանք, որովհետեւ այլ ուղի չկար: Ռուսաստանը, նուածելով մէր տարածքները, կը սպառնար Սեւ ծովու եւ Կովկասի տարածաշրջանին մէջ, իսկ Անդլիան գործողութիւններ կը ծաւալէր Մթջագետքի դէմ եւ նաւատորմ տեղադրած էր Տարտանելի առջեւ: Մենք սպասեցինք եւս մէկ շաբաթ եւ պատերազմ յայտարարեցինք: Թուրքիան այժմ ունի լաւ պատրաստուած եւ զինուած 2.000.000-ոց բանակ: Մեզ այնքան զրաբարտած են, որ այժմ մենք կը կամենանք աշխարհին զէնքով համոզել, որ մենք ազգովին մեռած չենք, ինչպէս ումանք կը պնդեն:» («Ասոշիէյթը փրէս»-ին տուած հարցազրոյցէն, 20 Ապրիլ, 1915):

1914 Նոյեմբեր

Հայերու զօրակոչը թրքական բանակ

Թուրքիան մտաւ պատերազմին մէջ, եւ զօրահաւաք յայտարարուեցաւ: Արեւմտահայերը, ինչպէս կայսրութեան միւս ժողովուրդները, զօրակոչուեցան բանակ:

1915

1915, 2 Յունուար

Ռուսական բանակին հեռանալէն ետք՝ Ռեմիայէն, Սալմաստէն եւ շրջակայ այլ վայրերէն դէպի նոր Զուղաճամբայ ելած հայ եւ ասորի գաղթականներու մեծ մասը կոտորուեցաւ թուրք եւ քիւրտ զինեալ ուժերու յարձակումներէն: Յունուարը 12-ին Ավղարիկ գիւղին մէջ տեղի ունեցաւ 107 հայերու ջարդը:

1915 Փետրուար

«Երեքի կոմիտէի» ստեղծումը

Հայոց Ցեղասպանութիւնը կազմակերպուած եւ անողոք կերպով վարելու համար «Միութիւն եւ յառաջդիմութիւն» կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէի որոշմամբ 1914 Փետրուարին ստեղծուեցաւ երեքի գործադիր կոմիտէն՝ կազմուած գոկտոր Նազըմէն, Շաքիր Պեհաչատինէն եւ Միտհաթ Շիւքքիէն: Երիտթրքական եռապետութիւնը՝ Թալեաթը, էնվերը եւ ձեմալը, կը գործէր այս կոմիտէի միջոցով, որուն վրայ դրուած էր Օսմաննեան կայսրութեան ամբողջ հայութեան տեղահանման եւ ջարդերու կազմակերպման ու իրագործման ողջ պատասխանատուութիւնը: Կոմիտէն, որ օժտուած էր ամենալայն լիազօրութիւններով, մանրամասնօրէն մշակած էր հայերու տեղահանութեան եւ ոչնչացման բոլոր հարցերը՝ անոնց տեղահանման ժամկէտները ըստ շրջաններու, տեղահանման ուղիները եւ վայրերը, ոչնչացման նպատակով անոնց կեդրոնացման վայրերը եւայն:

Երբ վերջնականապէս կ'որոշուի հայերու Ցեղասպանութեան մասին, Դոկտոր Նազըմը ելոյթ ունենալով կուսակցութեան գաղտնի նիստերէն մէկուն ընթացքին, կը նշէ. «Հայ ժողովուրդին պէտք է ոչնչացնել հիմնովին, որ

պէսզի ոչ մէկ հայ մնայ մեր երկրին մէջ, եւ մոռցուի այդ անունն իսկ: Այժմ պատերազմ է, այսպիսի յարմար առիթ այլեւս չ'ըլլար: Մեծ տէրութիւններու միջամտութիւնը եւ համաշխարհային մամուլի աղմկոտ բողոքները աննկատ կը մնան, իսկ եթէ անոնք իմանան, ապա կը դրուին կատարուած վիաստի առջեւ, եւ այլպիսով հարցը կը վերանայ: Այս անգամ մէր գործողութիւնները պէտք է հայերու ամբողջական ոչնչացման բնոյթ կրեն, անհրաժեշտ է ոչնչացնել բոլորը, մինչեւ վերջին մարդք: Ես կ'ուզեմ, որ այս հողին վրայ թուրքը եւ միայն թուրքը ապրի եւ անբաժանելիօրէն տիրապետէ: Թող կորչին բոլոր ոչ թրքական տարրերը, ինչ ազգութեան եւ կրօնի ալ որ անոնք պատկանին»:

Երեքի կոմիտէի արամագրութեան տակ գրուեցաւ այսպէս կոչուած «Յատուկ կազմակերպութիւնը», որ ստեղծուած էր երիտթուրքերու կուսակցութեան որոշումով, եւ որուն վրայ դրուած էր հայերու Ցեղասպանութեան իրագործման պարտականութիւնը: Անոր անմիջական դեկավարն էր Շաքիր Պեհաչատինը: «Յատուկ կազմակերպութիւնը» կազմուեցաւ բանտերէն յատուկ այդ նպատակով արձակուած քրէսական յանցագործներէ, չեթէներէ՝ աւազակախումբերէ, որոնք ընդունակ էին ամենադաժան ոճրագործութեան:

12 Փետրուար

Սկսան հայ պաշտօնեաներու պաշտօնազրկումները, Օմաննեան բանակի հայ սպաններու ձերբակալութիւնները, զինաթափուած հայ զինուորներէ բանուորական վաշտերու կազմուեցաւ կազմուումը:

18 Փետրուար

Երիտթուրքերու Կեդրոնական մարմնի լիազօր Պեհաչատին Շաքիրի ստորագրութեանմբ՝ կուսակցութեան շրջանային պատուիրակներուն յղուած նամակներով հազորդուեցաւ հայերու բնաջնջման որոշումն ու ծրագիրը:

19 Փետրուար

Բանտերէն ազատ արձակուած մարդասպաններէն եւ ոճրագործներէն կազմուեցաւ ջարդարար այն ուժը, որ Մայիսի կէսերուն պէտք է կոտորէր Կարինի ուազմական գիծին վրայ աշխատող զինաթափ հայ զինուորները:

Փետրուար

Թրբական բանակի հայ զինուորներու զինաթափումն ու կոտորածի սկիզբը

Երիտթրքական դեկավարութիւնը հայերու Ցեղասպանութիւնը հայութեան ծրագրի գործնական կիրառումը սկսաւ՝ առաջին հարուածը հասցնելով բանակ զօրակոչուած հայ զինուորներուն: Այդ մէկը պատահական չէր, անոնք կը ձգտէին հայերը զրկել իրենց զինուորական ներուժէն: Թուրքիոյ ուազմական նախարար Էնվերի՝ 1915 Փետրուարին արձակած հրամանով բոլոր հայ զինուորները զինաթափուեցան եւ, բաժանուելով 50-100-ական խումբերու, սպանուեցան: Որպէս հետեւանք հայութիւնը սկիզբէն մնաց առանց զինուորական ուժի, որ կրնար պաշտպանել հայերը, անոնց տունը, ունեցուածքը եւ բնակավայրերուն, քանզի հայկական բնակավայրերուն մէջ մնացած էին միայն ծերունիներ, հիւանդներ, կիներ, երեխաներ եւ պատանիներ:

8 Ապրիլ

Արեւմտահայութեան տեղահանութիւններու եւ

Կոտորածներու սկիզբը:

Ապրիլ-Յունիս

Բանակ գօրակոչուած հայ զինուորներուն ոչընչացնելէ ետք երկրորդ ծանր հարուածը հայերուն հասաւ 1915 Ապրիլ 24-ին: Այդ օրը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ձերբակալուեցաւ եւ առանց որեւէ պաշտօնական մեղադրանքի աքսորուեցաւ արեւմտահայ մտաւորականութեան ընտրանին, ինչպէս նաեւ թրքական խորհրդարանի հայ անդամներ, գրողներ, փաստաբաններ, ուսուցիչներ, լրագրողներ, բժիշկներ, հասարակական գործիչներ, հոգեւորականներ, արուեստի գործիչներ. մօտաւորապէս 800 մարդ: Անոնք բոլորը սպանուեցան աքսորի ճամբուն կամ աքսորավայրերու մէջ: Ծրագրուած կերպով կը ձերբակալուէին եւ կը սպանուէին հայ կուսակցական եւ քաղաքական գործիչները: Այդ ճակատագրին արժանացան Զէյթունի ծանօթ ղեկավար նազարէթ Զաւուշը, Վանի ականաւոր ազգային գործիչ հշխանը, Ռուֆայի հայութեան ողջ ղեկավարութիւնը՝ մօտ 100 մարդ: Յունիս 15-ին Կ. Պոլսոյ Սուլթան Պայազտ հրապարակին վրայ կախաղան բարձրացան Սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան 20 անդամները՝ քաղաքական գործիչ Փարամազի գլխաւորութեամբ:

Օսմանեան կառավարութեան նպատակն էր անմիջապէս գլխատել արեւմտահայութիւնը, զինաթափել քաղաքական ու մտաւորական ղեկավարութիւնը, կազմալուծել եւ բարոյալքութեան մատնել հայութիւնը եւ անով իսկ կանխել հայութեան կողմէ դիմագրութիւն կազմակերպելու որեւէ հնարաւորութիւն:

Կարելի է ըսել, որ մօտ 60 հազար հայ զինուորներու ոչնչացումը եւ հայ մտաւորականութեան ղիխատումը ճակատագրական եղան արեւմտահայութիւնը համար: Ան կորսնցուց իր կազմակերպչական եւ դիմագրողական ուժը, որ պատճող դարձաւ Ցեղասպանութեան հետ իրականացման եւ մեծ ծաւալներուն: Ասկէ ետք ջարդարարները անցան հայութեան հիմնական մասի բռնի տեղահանման եւ ոչնչացման՝ բռն Արեւմտեան Հայաստանի, Կիլիկիոյ, ինչպէս նաեւ Արեւմտեան Անատոլիոյ տարբեր շրջաններուն ու քաղաքներուն մէջ: Հայկական կոտորածները եւ տեղահանումը ընդգրկեցին ողջ Օսմանեան կայսրութիւնը:

15 Ապրիլ - 16 Մայիս

Վանի կոտորածները եւ հերոսամարտը

Ապրիլ 15-ին Վանի մերձակայ Ականց գիւղաքաղաքին շուրջ 500 հայեր գնդակահարուեցան թրքական իշխանութիւններուն կողմէ: Կոտորածներ աեղի ունեցան նաեւ Վանի շրջակայքի 80 այլ գիւղերուն մէջ. 3 օրուայ ընթացքին սպանուեցան 24 000 հայ: Ապրիլ 20-ին, Վանի մերձակայ գիւղերու բնակիչները կոտորելով, թուրքերը հասան քաղաք, եւ սկսաւ Վանի հերոսամարտը, որ տեսեց մինչեւ 1915 Մայիս 16:

Մայիս-Յունիս

Զանգուածային տեղահանութիւններ տեղի ունեցան ողջ Թուրքիոյ տարածքին:

9 Մայիս

Տեղահանութիւններ եղան Թուրքատի մէջ:

14 Մայիս

Տեղահանութիւններ եղան Բաքերդի մէջ:

Սուլթանի հրամանով տեղահանութեան մասին ընդունուեցաւ օրէնք մը, որուն կիրառումը յանձնուեցաւ ուազմական նախարար էնվերին: Օրէնքը զինուորական հրամանատարութեան կը թոյլատրէր գիւղերու եւ քաղաքներու բնակչութեան, անհատապէս կամ հաւաքականորէն, տեղափոխել եւ բնակեցնել այլ վայրեր: Այս ձեւով օրինականացուեցաւ հայ բնակչութեան բռնի տեղահանումը հայրենիքն եւ աքսորը արաբական անապատներ:

15-18 Մայիս

Տեղի ունեցան Կարմոյ դաշտի հայերու տարագրութիւնը եւ 25 000 հայերու կոտորածը

19 Մայիս

Կոտորուեցաւ Խնուսի հայութիւնը:

Մայիսի 22-25

Կ.Պոլսոյ նուրը Օսմանիէ կեղունին մէջ տեղի ունեցաւ երիտթուրքերու «Յատուկ կազմակերպութեան» ժողովը, որու ընթացքին Թալեաթը ներկայացուց հայերու տեղահանութեան ձեւին եւ ընթացքին, հայերու կողմէն լքուելիք գոյքի տնօրինման, հայերու գիւղերուն, տուներու վերաբնակեցման մասին ընդարձակ ծրագիրը: Ժողովը, աւարտելով իր նիստերը, որոշում կայացուց ամբողջապէս իրագործել հայերու տեղահանութեան եւ ջարդերու երիտթուրքական ծրագիրը:

Դաշնակից պետութիւնները չէին կրնար անտարբեր մնալ այս բոլորին նկատմամբ, ուստի բողոքագիր յղեցին թրքական կառավարութեան՝ մեղադրելով զանոնք հայերու զանգուածային կոտորածները իրականացնելու մէջ: 1915 Մայիս 24-ին Լոնտոնի, Փարիզի եւ Փեթրոկրատի մէջ միաժամանակ հրապարակուեցաւ Անդիխոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսաստանի կառավարութիւններու համատեղ

2010

պաշտօնական յայտարարութիւնը՝ Օսմանեան կայսրութեան հայերու կոտորածներու եւ թրքական կառավարութեան անդամներու անձնական պատասխանատուութեան մասին: Հոն, մասնաւորապէս, կ'ըսուի. «Այս ամբողջ ամսուայ ընթացքին Հայաստանի մէջ թուրքերու եւ քիւրտերու կողմէ տեղի կ'ունենայ հայերու կոտորածը Օսմանեան իշխանութիւններու ակնյայտ թոյլառութեամբ, իսկ երեմն ալ՝ ուղղակի աջակցութեամբ:

Ապրիլի կէսին հայկական ջարդեր տեղի ունեցած են էրզրումի, Պիֆլիսի, Մուչի, Սասունի, Զէյֆունի եւ ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ: Վանի շրջակայքը գտնուող գիւղերու հարիւրաւոր բնակիչները կոտորուած են, իսկ Վանի հայկական թաղամասը պաշարած են քիւրտերը: Միենայն ժամանակ Կոստանդնուպոլսոյ թրքական կառավարութիւնը ձերբակած եւ անասելի հալածանքներու ենթարկած է հայկական խաղաղ բնակչութիւնը»: Անգլիական-ֆրանսական-ռուսական համատեղ յայտարարութիւնը վերին աստիճանի կարեւոր, 20-րդ գարուն ընդունուած առաջին պաշտօնական փաստաթուղթն էր, որ մէկ այլ կառավարութեան եւ անոր անդամներուն հաւաքականօրէն եւ անձնապէս պատասխանատու կը համարէր անոնց կատարած յանցանքներուն եւ ոճրագործութիւններուն համար:

Մայիս 27

Երիտթրքական կառավարութիւնը վաւերացուց թալեաթի Մայիս 22-ի տեղեկագիրը եւ ներքին գործերու ու զինուորական նախարարութիւններուն հրահանգեց անոնց գործադրութիւնը: Նոյն օրը Թալեաթը տուաւ հայերու տեղահանութեան եւ ջարդի հրամանագիրը:

1 Յունիս

Տիգրանակերտ-Խարբերդ ճամբուն վրայ խողխող-ւեցան 1914 նոյեմբերէն ի վեր շինարարական ճամբարներուն մէջ աշխատող 12 000 հայ զինուորներ:

3 Յունիս

Տեղահանուեցաւ Հաճընի հայութիւնը:

6 Յունիս - Յուլիսի վերջ

Տեղի ունեցաւ Արաբկիրի հայերու տեղահանութիւնն ու կոտորածը: Արաբկիրէն գուրս եկած հայերու քարաւանները հերթականութեամբ գնդակահարուեցան եփրատի ափին, եւ այսպիսով մինչեւ Յուլիսի վերջը Արաբկիրի մէջ այլեւս հայ չմնաց:

7 Յունիս

Տեղահանութիւններ եղան երգնկայի եւ Ակնի մէջ:

10 Յունիս

Տեղահանուեցան Մարտինի եւ Սեւերէկի հայութիւնը:

11 Յունիս

Տեղահանուեցաւ Խոտորջուրի հայութիւնը:

11 Յունիս

Տեղի ունեցաւ Խնուսի 1700 հայ ընտանիքներու տեղահանութիւնն ու կոտորածը:

14 Յունիս - 26 Յուլիս

Տեղահանուեցաւ Կարին քաղաքի հայութիւնը:

22 Յունիս - 5 Յուլիս

Տեղահանուեցաւ Մեբաստիոյ հայութիւնը:

24 Յունիս

Ակսաւ Ծապին Գարահիսարի հայութեան տեղահանումը:

25 Յունիս

Տեղի ունեցան Բաղէչի կոտորածները:

26 - 27 Յունիս

Ակսան տեղահանուիլ Խարբերդի, Տրապիզոնի, Մարզուանի եւ Սամսոնի հայութիւնը:

1 Յուլիս

Ակսան Խարբերդ - Մեղրէի, Տրապիզոնի եւ Պայտի հայերու կոտորածները:

2 Յուլիս

Ակսան Եոզկատի շրջակայ գիւղերու կոտորածը:

10 Յուլիս

Ակսան Մուշի կոտորածը: 15 000 հայերէն փրկուցան միայն 500-ը, իսկ գաւառի 59 000 հայ բնակիչներէն միայն 9 000-ը:

15 Յուլիս

Կարինի կուսակալ Թահսին կեղունին յղած իր նամակին մէջ կը գրէ. «Կարինի շրջակայքը հայերուն հանդէպ խժութիւններն անցած են ամէն սահման: Դրամի եւ կանաց համար գործադրուած խայտառակութիւնները ծայրայելորէն ամօթալի են եւ դէմ են մարդկութեան: Պէտք է այս բոլորին առաջքը առնել, մանաւանդ, վերջ տալ ամէն կողմ «Թեշքիլաթը մախսուսէ» անուան տակ գործող չեթէներուն: Խարբերդի կուսակալը կը գրէ, թէ բոլոր ճանապարհները լեցուն են կանաց եւ երեխաներու դիակներով, եւ ժամանակ չենք գտներ զանոնք թաղելու համար: Լաւ կ'ըլլայ, եթէ պահպանէինք մեր վեհանձնութիւնն ու աղգային կերպարը»:

Յուլիսի կէսեր

Ակսան Տիգրանակերտի հայութեան տեղահանութիւնն ու կոտորածը :

18 Յուլիս

Ակսան Սասունի ինքնապաշտպանութիւնը: Թրքական զօրագունդերը յարձակեցան քաղաքի բնակչութեան վրայ: Գիտակցելով իրենց սպառնացող ստոյդ մահը՝ սասունցիները գիմեցին ինքնապաշտպանութեան եւ երեք օր ետք՝ Յուլիս 21-ին, բարձրացան Անդոկ լեռը:

24-28 Յուլիս

Ակսան Անգարայի եւ Կ.Պոլսոյ շրջակայքի տեղահանութիւնները: Տեղահանութիւններ սկսան իզմիրի, Պարտիզակի, Արմաշի, Կեսարիոյ, Անգարայի շրջակայ հայկական գիւղերուն մէջ, շարունակուեցան տեղահանութիւնները կիլիկիոյ մէջ ընդգրկելով նոր տեղափայրեր՝ Անտիոքը, Այնթապը, Բեհեսնին, Քիլիսը, Աղըյամանը, Քարատուրանը, ապա՝ Քեսապը եւ շրջակայ այլ վայրեր:

ԿԵԱՆՔԸ ԵՂԵՇՈՒԵՆ ԱՌԱՋ

«Մուշի ցերեկային դպրոցի դասարաններէն մէկը ուսուցչուի Մարգարիտի հետ... Ուսուցչուի Մարգարիտ Նալպանանուն եւ դպրոցի 120 աշակերտներուն մեծամասնութիւնը սպանուցան 1915-ին»: Այս տողերը գրուած է նորվելիացի միսիոնար Պոտիլ Պիոռնի կողմէ առնուած ապս լուսակարի հակառակ էջին:

«Անոնք բոլորը սպանուեցան...»
Նորվելիոյ Պետական արխիու

30 Յուլիս - 14 Սեպտեմբեր

Հրահանգուեցաւ տեղահանել Սուետիոյ շրջանի հայութիւնը, սակայն ժողովուրդը դիմեց ինքնապաշտպանութեան: Հերոսամարտը, որ ծանօթ է «Մուսա լերան 40 օրերը» անունով, տեւեց մինչեւ Սեպտեմբեր 14: Գրեթէ քառասուն օր գոյամարտելէ ետք՝ Սեպտեմբեր 14-ին, ողջ մասցած 4000-էն աւելի հայեր յաջողեցան գուրս գալ թրքական զօրքերու շրջափակումէն, հասնիլ ծովափ եւ փրկութի՝ այնտեղ իրենց սպասող անգլիական եւ ֆրանսական նաւերու շնորհիւ եւ հասնիլ Պոր-Սայիտ քաղաքը: Տարիներ անց աւստրիացի գորող ֆրանց Վերֆելը հայ ազգի համար ողբերգական, բայց նաև հերոսական այս դրուագը յաւերժացուց «Մուսա լերան 40 օրերը» վէպով:

3-11 Օգոստոս

Ակսան Աֆրոն Գարահիսարի, Կեսարիոյ, Սիվրիհիսարի, Մերսինի, Աղաբազարի, Մարաշի, Էսքիշեհիրի եւ շրջակայ գիւղերու տեղահանութիւնները :

13-21 Օգոստոս

Ակսան Անգարայի, Պրուսայի, Էվէրեկի, Ատանայի եւ անոնց շրջակայքը գտնուող հայութեան տեղահանութիւնը:

Օգոստոս-Սեպտեմբեր

Առաջին պաշտօնական վկայութիւնները արեւմբ-տահայութեան զանգուածային բնաջնջումներուն մասին:

Օգոստոս

ԱՄՆ դեսպան Մորկենթաու կը յայտարարէ ջարդերուն վերաբերեալ իր ունեցած տեղեկութիւնները, որոնք ձեռք բերած է Թալեաթի հետ իր հանդիպումներէն:

12 Օգոստոս

Էնվեր կը յայտարարէ որ 200 հազար հայ սպանուած է:

19 Օգոստոս

Ճէյմս Պրայսը կը յայտարարէ, որ Թուրքիոյ մէջ սպանուած է 500 000 հայ:

31 Օգոստոս

Թալեաթը կը տեղեկացնէ Գերմանիոյ դեսպան արքայազն Էռնստ Հոենլոէ-Լանգենբուրգին, որ Հայկական հարց այլեւս գոյութիւն չունի:

14 Սեպտեմբեր

«New York Times»ը կը հաղորդէ 350.000 սպան-

2010

ուած հայերու մասին:

15 Սեպտեմբեր

Օսմանեան կայսրութեան խորհրդարանը կը վաւերացնէ լքուած գոյքի մասին օրէնքը:

1916

7 Մարտ

Պատասխանելով ներքին գործերու նախարարութեան Մարտի 3-ի հեռագրին՝ Ապառուհաս նուրին նախարարութեան կը տեղեկացնէ, որ մինչեւ 1916 Մարտի 16-ը Պապի եւ Մեսքենէի մէջ բնանջուած է 35 000 հայ, Հալէպի մերժակայքը գտնուող Քարըլքի մէջ՝ 10 000, Տիպսի, Առևարարի եւ Համամի մէջ՝ 20 000, եւ Ռաս-ուլ-Այնն մէջ՝ 35 000, ընդհանուրը՝ 100 000 հայ:

17 Մարտ

Ակսաւ Ռաս-ուլ-Այն հաւաքուած աւելի քան 50 000 հայերու տեղահանութիւնը: Տեղահանութիւններուն կը յաջորդեն կոտորածները, որոնք կը տեւեն մինչեւ Ցունիս: Ապա տեղի կ'ունենայ Տէր Զօրի մէջ հաւաքուած 200 000 հայերու կոտորածը:

22 Յունիս - 13 Յուլիս

Զարդեր տեղի կ'ունենան տարբեր վայրերու մէջ, որոնց ընթացքին Սեբաստիոյ մէջ կը սպանուին բանուուրական ջոկատներու մէջ աշխատող 10 000 հայ զինուոր, Կարինի արեւմուտքին մէջ 9000, Զառայի մէջ 1000, Թոռքատ գաւառակի Ռէշաղիէ կոչուած վայրին մէջ՝ 1000 զինուոր: Զարդերն իրենց աւարտին կը հասնին Ցուլիսի 13-ին, եւ սպանուած հայ զինուորներու թիւը՝ 21 000-ի:

10 Օգոստոս

Հրատարակուած պաշտօնագրով երիտթուրքերով կառավարութիւնը լուծեց Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքութիւնները եւ ձգեց միայն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը, որու կեդրոնը պէտք է դառնար Երուսաղէմ:

Հոկտեմբեր

ԱՄՆ նախագահ Վուտրո Ուիլսոնը, հենուելով ԱՄՆ քոնկրէսի ընդունած բանաձեւին վրայ, Հոկտեմբեր 8-ը եւ 9-ը կը յայտարարէ «Հայաստանին օգնութեան օրեր»:

Նոյեմբեր 26

Հայ ազգային պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուլպար փաշայի, Մարկ Սայքսի (Անգլիա), Ժորժ Պիկոյի (Ֆրանսա)՝ Լուսոնի մէջ կնքած պայմանագրին հիման վրայ Փրանսական գորքերու կազմին մէջ կը ստեղծուի հայկական կամաւրական զօրագունդը՝ Արեւելեան լեռէնը, որ թրքական տիրապետութենէն պէտք է ազատագրէր Հայկական հողերը: 1918 Դեկտեմբերին զօրագունդը կը կոչուի Հայկական լեռէն:

1917

Յունիուար

Գերմանիոյ գեսպանատան պաշտօնեայ Կոպերթը կը հանդիպի Էնվերի, Թալեաթի եւ Հալիլի հետ՝ նպատակ ունենալով տեղեկացնել, որ անոնց կողմէ իրականացուող բռնի իսլամացումը ոչ մէկ կապ ունի ուազմական միջամը:

տութեան կամ անվտանգութեան հետ եւ պէտք է դադրի:

Հոկտեմբեր 25

Պոլշեւիկները Լենինի գլխաւորութեամբ Ռուսաստանի մէջ կ'իրականացնեն քաղաքական յեղաշրջում: Իշխանութեան գլուխն անցնելով՝ պոլշեւիկները ձեռնամուխ եղան պատերազմական գործողութիւններու դադրեցման, եւ արդէն Նոյեմբերէն սկսեալ ուսւական զօրքերը սկսան դուրս բերուիլ Արեւմտեան Հայաստանի տարածքէն: Օգոստելով առիթէն՝ Թրքական կառավարութիւնը կը ծրագրէ ոչ միայն վերադրաւել Արեւմտեան Հայաստանը, այլև՝ նուածել ողջ Արեւելեան Հայաստանը:

1918

Մարտ

Մարտ 3-ին Ռուսաստանի նորաստեղծ պոլշեւիկնեան կառավարութիւնը Պրեստ-Լիթովսկիի մէջ դաշինք կնքեց դաշնակիցներու հակադիր պետութիւններու՝ Գերմանիոյ, Աւստրօ-Հունգարիոյ, Պուլկարիոյ եւ Թուրքիոյ հետ, որպէս կատարուած ին միացաւ իր նախկին հակառակողներուն հետ: Կնքելով այս պայմանագրիը՝ կողմերը համաձայնութեան եկան այն հարցի շուրջ, որ այսուհետեւ անոնց միջեւ դադրեցուի պատերազմական գործողութիւնները, եւ Ռուսաստանը պահանջովէ իր զօրքերու դուրս բերումը Արեւելեան Անատոլիաէն, մասնաւորապէս՝ Կարսի, Արտահանի եւ Պաթումի մարզերէն: Այս պայմանագիրը 1917-ի նոյեմբեր 8-ին պոլշեւիկներու կողմէ ընդունած «Արեւմտեան Հայաստանի հողերու ազատ ինքնորոշման իրաւունքի պաշտպանութեան մասին» որոշումը եւ փոխարէնը ընդունեց նոյն այդ հողերը Թուրքիոյ վերադրանելու մասին վճիռը:

Պրեստ-Լիթովսկիի պայմանագրիը ծանր վիճակի մէջ դրաւ կովկասեան ճակատին վրայ ապրող հայ ազգաբնակչութիւնը: Ան փաստորէն չեղեալ համարեց 1917-ի Դեկտեմբեր 29-ին պոլշեւիկներուն ընդունած «Արեւմտեան Հայաստանի հողերու ազատ ինքնորոշման իրաւունքի պաշտպանութեան մասին» որոշումը եւ փոխարէնը ընդունեց նոյն այդ հողերը Թուրքիոյ վերադրանելու մասին վճիռը:

Ամիսներ անց՝ Սեպտեմբեր 20-ին, Ռուսաստանի կառավարութիւնը արտգործնախարար Զիչերինի ստորագրած հրամանագրով չեղեալ յայտարարեց ըստ Պրեստ-Լիթովսկիի պայմանագրին Թուրքիոյ կովկասեան տարածքներու զիջումը: Եւ այսուամենայնիւ պրեստ կողմէն կողմերուն կողմէն կողմերու մասին պայմանագրով անհնար գարձաւ նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետութեան Արեւմտեան Հայաստանի այն տարածքներու վերադրածը, ուր քանի մը ամիս առաջ ուսւական բանակը կանգնած էր, եւ որոնք կրնային Ռուսաստանի կողմէն կողմերուն կողմէն կողմերու մասին» դաշինքով Հայաստանի Հանրապետութեան հաստատման պահուն անոր ծանրակշիռ բաղկացուցիչ մասը գառնալ: Պրեստեան հաշտութիւնը լաւ հնարաւորութիւններ կը ստեղծէր նուածողական նկրտումներ ունեցող թրքական կողմին համար:

Օգոստելով ստեղծուած իրավիճակին եւ խախտելով 1917-ի Դեկտեմբեր 5-ին կնքուած Երգնկայի զինադադարը՝ թրքական բանակը անցաւ յարձակման եւ շնորհիւ գերակշռող ուժերուն՝ գրաւեց Երգնկան, Կարինը, Սարիդամիշը, Կարսը, իսկ Մայիս 15-ին՝ նաեւ Ալեքսանտրապոլը: Արեւելեան Հայաստանի լինելութեան հարցը կը դառնայ մտահոգիչ:

Մայիս

Հայաստանի Հանրապետութեան հոչակումը

Թրքական զօրամիաւորումները կը գրաւեն Սարդարապատ կայարանը: Կանոնաւոր զօրամասերէ բաղկացած հայկական բանակը կենաց-մահու կռուի ելաւ թրքական կանոնաւոր զօրքերուն դէմ: Սարդարապատի պաշտպանութիւնը իրականացնելու պարտականութիւնը դրուեցաւ զօրավար Սիլիկեանի վրայ: Մայիս 27-ին ծանր կորուստներ կրելով՝ թրքական զօրաբանակի մնացորդները փախան:

Մայիսի 28

Հոչակուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Նորանկախ հայկական պետականութեան վիճակուած էր գոյատեւել՝ մինչեւ Հայաստանի խորհրդայնացումը:

Յունիս - Սեպտեմբեր

Հակառակ 1918 Յունիսի 4-ին կնքուած Պաթումի դաշնագրին՝ Օգոստոսի 15-ին թրքական զօրքը յարձակում գործեց Ալեքսանդրապոլի վրայ: Հայերու 15 ժամուան դիմագրութիւնը հնարաւորութիւն տուաւ Կարինէն, Կարսէն, Արտահանէն եւ Արտուինէն շրջանին մէջ հաւաքուած գաղթականներուն հեռացումը քաղաքէն: Թրքական զօրքը սուրի քաշեց քաղաքին մնացած բնակչութիւնը: Սեպտեմբեր 15-ին թրքական իշխանութեան հրամանին ներքեւ գործող «Վայրագ զօրաբաժին» թաթարական զօրագունդը Պաքուի մէջ իրականացուց հայ բնակչութեան ջարդը: Ընդհանուր առմամբ Պաքուի մէջ կոտորուեցան 30.000 հայեր:

Սեպտեմբեր 19

Պաղեստինի Արարա բարձրունքին վրայ տեղի ու-

նեցաւ ճակատամարտ ֆրանսական զինուած ուժերու կազմին մէջ կռուող Հայկական լեգէոնի եւ թրքական բանակին միջեւ: Այս ճակատամարտի ընթացքին տարած յաղթանակին չնորհիւ Հայկական լեգէոնը մեծապէս նպաստեց դաշնակիցներու յաջողութեան աշակցելով թրքական բանակին դէմ տարած յաղթանակին:

1918

Հոկտեմբեր 30

Մուտքոս քաղաքին մէջ կնքուեցաւ զինադադարդաշնակից երկիրներուն եւ Թուրքիոյ միջեւ: Այդպիսով Թուրքիան պարտուած դուրս եկաւ Առաջին Աշխարհամարտէն: Հետագային Դաշնակից երկրները ոչ մէկ քայլ ձեռնարկեցին իրագործելու համար Մուտքոսի զինադադարի այն պայմանները, որոնք կը նպաստէին Հայաստանի, եւ Անդարայի մէջ կազմուած թրքական կառավարութիւնը մերժեց Մուտքոսի զինադադարը՝ հասնելով անոր փաստացի վերացման:

Նոյեմբեր - Դեկտեմբեր

Նոյեմբեր 28-ին Արեւելեան (Հայկական) լեգէոնը մտաւ Կիլիկիոյ Ալեքսանտրէթի նաւահանգիստը եւ Դեկտեմբեր 17-19-ին կրցաւ գրաւել Կիլիկիոյ շարք մը ուազմական կարեւոր կէտեր:

1919

28 Փետրուար

Որպէս Թուրքիոյ ազգայնական-քեմալական ուժերու հզօրացման հետեւանք՝ Փետրուար 28-ին Հալէպի

2010

մէջ տեղի ունեցաւ հայ բնակչութեան ջարդը:

23 Յուլիս

Զօրավար Քիազիմ Գարապեքիրի կազմակերպութեամբ եւ գնդապետ Մուսթաֆա Քեմալի նախագահութեամբ Կարինի մէջ կը բացուի թուրք ազգայնականներու համաժողովը, որու մասնակիցներուն մեծ մասը նախկին երիտթուրքերն էին: Համաժողովը, Օգոստոս 7-ին աւարտելով իր նիստերը, ընդունեց Թուրքիոյ ամբողջականութեան եւ անձեռնմխելիութեան մասին իր յայտարարութիւնը:

1920

21 Յունուար - 12 Փետրուար

Յունուար 21-ին թուրք ազգայնականներու գէմ սկսաւ Մարաշի հերոսամարտը, որ տեսեց մինչեւ 1920 Փետրուար 12-ը: Փետրուար 11-ին քրանսական ուժերը նահանջեցին Մարաշէն: Հայերը հետեւեցան քրանսական բանակին, սակայն ճանապարհին ենթարկուեցան թրքական յարձակման: Խուժանը մորթեց, կացինահարեց հայերն ու քրանսացիները: Նահանջի ճանապարհին հայերը ունեցան 3000-5000 զոհ, իսկ քրանսացիները՝ 800-1200 սպանուած ու ցրտահարուած:

Յունուարի 27

Կ. Պոլսոյ ուազմական ատեանի նիստին Մուսթաֆա Քեմալը երիտթուրքերու մասին ըստ հետեւեալը. «Փաշաները գործեցին չտեսնուած, անպատմելի եւ անըմբոնելի ոճիրներ եւ իրենց անձնական շահերը ապահովելու համար երկիրը հասցուցին ներկայ վիճակին: Անոնք գործադրած են ամէն տեսակ բոնութիւն, կազմակերպած են տեղահանութիւններ եւ ջարդեր, նաւթով այրած են ծծեկեր մանուկներ, իրենց ամուսիններուն եւ ծնողներուն ներկայութեամբ բռնաբարած են կիներ եւ աղջիկներ. զաւակները, մանաւանդ աղջիկները, բաժնած են իրենց ծնողներէն, բռնագրաւած են հայերու անշարժ եւ շարժական ունեցուածքը, ամէն բռնութիւն գործադրելով՝ հայերը տարագրուած են մինչեւ Մուսուլ՝ եւ ողբալի վիճակի հասցնելով զանոնք, հազարաւոր անմեղներ ծովը նետած են, մարդոց բռնադատած են, ստիպած են հաւատափոխ ըլլալ, սովալլուկ ծերունիներու ամիսներով քալեցուցած են ստիպած են աշխատիլ, երիտասարդ կիներուն նետած որեւէ ազգի պատմութեան մէջ նմանը չունեցող զարհուրելի հանրատուները»:

23 Մարտ

Խոսրով բէկ Սուլթանովի գլխաւորած թուրք մուսաֆաթական հրոսակախումբերը կոտրեցին Շուշիի աւելի քան 30 000 հայ բնակչութիւնը, կողոպտեցին, աւերեցին եւ հրկիզեցին քաղաքի հայկական մասը:

23 Մարտ - 15 Հոկտեմբեր

Հաճընի հերոսամարտը

Մարտ 23-ին սկսաւ Հաճընի հերոսամարտը թուրք ազգայնական ու երիտթրքական միացեալ ուժերու դէմ իր աւարտին հասաւ 1920 Հոկտեմբեր 15-ին:

1 Ապրիլ 1920 - 8 Փետրուար 1921

Ապրիլ 1-ին սկսաւ Այնթապի հայութեան հերոսամարտը, որ աւարտեցաւ 1921 Փետրուար 8-ին:

5 Յուլիս

1919 Փետրուարին, Թուրքիոյ մէջ սկսաւ երիտթուրքերու առաջնորդներու դատավարութիւնը, որոնք կը մեղադրուին պատերազմի ընթացքին իրենց գործած յանցանքներուն համար եւ երկիրը կործանարար պատերազմի մէջ ներքաշելու պատճառաւ: Մեղադրանքներուն մաս կը կազմէր նաեւ Օսմանեան կայսրութեան մէջ հայերուն դէմ կոտորածներ կազմակերպելու եւ իրականացնելու մեղադրանքը: Սակայն երիտթուրքերու կարգ մը առաջնորդներուն հասցէին ներկայացուած դատավճիռը կը կրէր «Հեռակայ» բնոյթ, քանի որ անոնք պատերազմի աւարտին փախած էին երկրէն: Յուլիս 5-ին հրապարակուեցաւ երիտթուրք պարագլուխներու դատավճիռը, որուն համաձայն, 31 յանցագործներէն 4-ը՝ Թալեաթը, Ճեմալը, Էնվերը եւ Նազիմը, գատապարտուեցան մահուան, իսկ մնացած 27-ը՝ տարբեր տարբիներու ազտազգրկման:

4 Օգոստոս

Օգոստոս 4-ին Ատանայի մէջ Միհրան Տամատեանի գլխաւորութեամբ հոչակուեցաւ Կիլիկիոյ հայոց անկախութիւնը՝ ինքնավար Հայաստան Ֆրանսական հովանաւորութեան ներքոյ: Սակայն այդ պետութիւնը սոսկ հոչակագրային բնոյթ կրեց, քանի որ անգլոյ-Քրանսական հակասութիւններու սրման պայմաններուն ներքեւ Թուրքիոյ կողմը հակած Քրանսական զինուորական իշխանութիւնները ցրուեցին նորաստեղծ հայկական կառավարութիւնը:

10 Օգոստոս

Փարիզի Սեւր արուարձանին մէջ Համաշխարհային առաջին պատերազմին յաղթանակած պետութիւնները Թուրքիոյ հետ կնքեցին պայմանագիր մը, որ 13 մասերէ եւ 433 յօդուածներէ բաղկացած փաստաթուղթ մըն էր: Պայմանագրին 88-րդ յօդուածով Թուրքիան կը ճանաչնար «Հայաստանը՝ որպէս պատու եւ անկախ պետութիւն»: Իսկ 89-90-րդ յօդուածներուն մէջ նշուած էր, որ «Թուրքիան եւ Հայաստանը, ինչպէս նաեւ պայմանաւորուող կողմերը կը համաձայնին էրզրումի, Վանի եւ Պիթիսի վիլայէթներուն մէջ, Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ սահմաններու որոշումը ներկայացնել ԱՄՆ նախագահի վճուն եւ ընդունի անոր որոշումը, ինչպէս նաեւ բոլոր այն միջոցները, որոնք կ'առաջարկուին անոր կողմէ Հայաստանը գէպի ծով դուրս բերելու եւ նշուած սահմանին վրայ ցանկացած Օսմանեան տարածքի պապազմականացման վերերեալ: Թուրքիան այս վճունի կայացման օրէն կը հրաժարի յանձնուող տարածքներու նկատմամբ բոլոր տեսակի իրաւունքներէն»:

14 Սեպտեմբեր

Ատանայի Քրանսական իշխանութիւնները Կիլիկիոյ մէջ ապաստանած հայերուն կը հրահանգեն մեկնիլ Կ. Պոլիս, Ամերիկա, Մարաչյ, Պէյրութ, Տէօրթ Եոլ, Իսկէնտ-րուն կամ որեւէ այլ տեղ: Հրահանգը կը վերաբերէր 14 000 այն հայերուն, որոնք Քրանսական հովանաւորութեան ներքոյ էին: Սակայն որոշ ժամանակ անց այդ հրահանգը տարածուեցաւ ողջ Հայութեան վրայ:

23 Սեպտեմբեր

Առանց պատերազմ յայտարարելու թրքական բանակը բնոդհանուր յարձակման անցաւ Հայաստանի դէմ: Սկսաւ Հայ-թրքական պատերազմը: Թուրքերը գրաւեցին:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՎՈՂ: Ալեքսանդրավողի գաւառին եւ Ախալքալաքի մէջ սուրէ անցուեցաւ ու թալանուեցաւ մօտ 30 գիւղ: Հայ խաղաղ բնակչութեան նկատմամբ թուրքերը յատուկ դաժանութեամբ կը վարուէին:

Նոյեմբեր - Դեկտեմբեր

Մինչ ԱՄՆ նախագահ Վուտրո Ռիլսը իր տեսակէտը կը յայտնէր Հայաստանի Հանրապետութեան նոր սահմաններուն հարցին չուրջ, պոլչեւիկեան Կարմիր բանակը կը նուաճաէր ամբողջ Կովկասը: Նոյեմբերի վերջին Կարմիր բանակը մտաւ Հայաստան, տիրող դաշնակցական կառավարութիւնը, չցանկանալով ներքաշուիլ աւելորդ արիւնահեղութեան եւ եղբայրասպան քաղաքացիական պատերազմի մէջ, իշխանութիւնը յանձնեց պոլշեւիկներուն: Դեկտեմբեր 2-ին Հայաստանը խորհրդայնացաւ:

1921

15 Մարտ 1921 - 1922 Յուլիս

Մարտ 15-ին Պերլինի մէջ կը սպանուի Հայոց Յեղասպանութեան կազմակերպիչներէն՝ Թալեաթը: Մահափորձը կ'իրականացնէ Սողոմոն Թեհլիրեան: Այս գործողութեամբ սկիզբ կը գրուի 1919-ին ՀՅԴ կուսակցութեան 9-րդ Ընդհանուր ժողովին մշակուած «Նեմեսիս» (վիճառութեան հին յունական աստուածուէի անուամբ) գործողութեան, որու նպատակն էր Թուրքիոյ երիտթուրքերու պարագլուխներուն դէմ կայացուած մահուան դատավճոփի ի կատար ածումը: «Նեմեսիս» յստակ, մանրամասն մշակուած գործողութիւն էր, որ ժամանակի ընթացքին արդարացի վրէժինդրութեան նպատակով իրականացուեցաւ հայ վրիժառուներու կողմէ: Ստեղծուած էր նաեւ յատուկ յանձնախումբ, որ պէտք է յայտնաբերէր փախստական դարձած եւ աշխարհի տարբեր անկիւններուն մէջ ծպտուած եղեռնագործները:

Յունիսին սկսաւ Թեհլիրեանի դատավարութիւնը, որ փաստօրէն վերածուեցաւ Յեղասպանութեան կազմակերպիչներուն դէմ գատավարութեան: Եւրոպայի հանրութեան ճնշման չորսհիւ Թեհլիրեանը արդար գուրս եկաւ դատավարութիւնէն: Դեկտեմբեր 6-ին Հոռոմի մէջ, Արշակը Շիրակեանի արձակած գնդակէն կը սպանուի երիտթուրքերու առաջին կառավարութեան ղեկավար Սայիտ Հալիմը: 1922 Ապրիլ 7-ին Պերլինի մէջ, Արշաւիր Շիրակեանն ու Արամ երկանեանը իրականացուցին Տրավիզոնի նախկին նահանգապետ Ճեմալ Ազրմիի եւ «Թեշքիլաթը Մախսուսէ» յանցաւոր կազմակերպութեան հիմնադիր Պեհաչտին Շաքիրի մահապատիժը: Յուլիս 25-ին, Ստեփան Շաղիկեանի, Արտաշէս Գէրդեանի եւ Պետրոս Տէլ-Պողոսեանի կողմէ Թիֆլիսի մէջ մահապատժի կ'ենթարկուի հայոց եղեռնի դաշիճներէն՝ Ճեմալ փաշան:

16 Մարտ

Մոսկուայի մէջ կը ստորագրուի խորհրդա-թրքական բարեկամութեան եւ եղբայրութեան պայմանագիրը: Այս ստորագրուեցաւ այնպիսի ժամանակահատուածի մը ընթացքին, երբ խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարութիւնը կ'աջակցէր քեմալական թուրքիոյ՝ անտեսելով Հայաստանի նկատմամբ վերջինիս քաղաքականութիւնը:

20 Մարտ

Լոնտոնի մէջ կը կնքուի թուրք-Փրանսական պայմանագիրը:

Գ. Զօհրայի

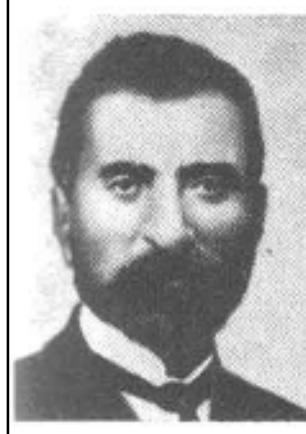
Դ. Վարուժան

Սիամանքը

Ռ. Սեպակ

Թլկատինցի

Երուժան

Եղեռնին զոհուած հայ գրագէտներ

13 Հոկտեմբեր

Կարսի մէջ կը կնքուի պայմանագիր մը, թուրքիոյ եւ նորաստեղծ Հայաստանի, Վրաստանի, Արաբէջանի և որհրդային Հանրապետութիւններուն միջեւ: Այս պայմանագիրը գրեթէ նոյնութեամբ կը կրկնէր Մոսկուայի պայմանագիրի կէտերը Հայաստանի տարածքներու հարցին վերաբերաբ:

20 Հոկտեմբեր

Անգարայի մէջ կը ստորագրուի թուրք-Փրանսական դաշնագիրը, եւ 1921 Դեկտեմբերէն մինչեւ 1922 Յունուար 4-ը Ֆրանսան իր զինուած ուժերը դուրս կը բերէ Կիլիկիայէն:

2010

Նոր կոտորածի սպառնալիքը կիլիկոյ 160 հազար հայերուն ստիպեց դաղթել դէպի Սուրբա, Լիբանան, Յունաստան:

1922

4 Օգոստոս

Օգոստոս 4-ին Միջին Ասիոյ բասմաչներու եւ խորհրդային զօրքերու բախման ժամանակ հայ զինուորական՝ Յակոբ Մելքոնովի կողմէն կը սպանուի Օսմանեան Թուրքիոյ ուազմական նախարար Էնվերը:

9 Սեպտեմբեր

Թուրքական բանակը կը մտնէ Իզմիր. կը սկսի 10 000 հայերու ու 100 000 յոյներու ջարդը: Երեք օր անց Իզմիրը կրակի կու տան:

Նոյեմբեր

Նոյեմբեր 20-ին Զուկցերիոյ Լոզան քաղաքին մէջ իր աշխատանքները կը սկսի Մերձաւոր Արեւելքի հարցերուն վերաբերող միջազգային համաժողովը, որ կը տեսէ

մինչեւ 1923 Յուլիս 24: Մասնակիցներն էին Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսան, Իտալիան, Յունաստանը, Ճապոնը, Ռումանիան, Եռևանավիան, Թուրքիան եւ դիտորդի կարգավիճակով՝ ԱՄՆ-ն: Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան թոյլատրուած չէր մասնակցիլ համաժողովին այն պատճառաբանմբ, որ այդ պատուիրակութիւնը այլ եւս չէր կրնար ներկայացնել Հայաստանը, ուր հաստատուած էին խորհրդային կարգեր: Լոզանի համաժողովին քննարկուեցաւ նաեւ Հայկական հարցը, սակայն թուրքական պատուիրակութիւնը, իսմէթ փաշային եւ Ռիզա Նուր Պէյի գլխաւորութեամբ, վճռականորէն հանդէս եկաւ Թուրքիոյ տարածքին որեւէ Հայկական օճախի ստեղծման գաղափարին դէմ:

Ի վերջոյ բանակցութիւններու ընթացքին Թուրքիա կը յաջողի իր կամքը պարտագրել Դաշնակից երկրներուն: Արդիւնքը կ'ըլլայ այն, որ Լոզանի վերջնական համաձայնագրին մէջ Հայաստանի եւ հայերուն մասին որեւէ յիշատակում չարձանագրուիր: Այսպիսով, Լոզանի համաժողովով Հայկական հարցը ժամանակաւորապէս կը փակուի, եւ Սեւրի գաշնագրով Հայաստանին յանձնուելիք տարածքները կը մտնեն Թուրքիոյ Հանրապետութեան սահմաններուն մէջ:

1923

31 Մարտ

Անգարան անմեղ կը հոչակէ բոլոր այն թուրքերը, որոնք դաստակարտուած էին ուազմական կամ այլ դատարաններու կողմէ:

Սեպտեմբեր

Համաձայն թուրքական նոր օրէնքին՝ արգիլուեցաւ հայերուն վերադարձը Թուրքիա:

30 Նոյեմբեր

Կայացաւ Պոնտոսի հայերու եւ յոյներու տեղահանութիւնը:

1939

Յունիս

Հակառակ տեղի բնակչութեան կամքին եւ Սուրիոյ ընդդիմանալուն, Ալեքսանտրէթի սանճաքը բոնութեամբ կցուեցաւ Թուրքիոյ, որուն որպէս հետեւանք Յուլիս 16-23 ինկած ժամանակահատուածին տեղաբնակ շուրջ 40.000 հայերը լքեցին իրենց բնակավայրը եւ հաստատուեցան Սուրիա ու Լիբանան:

Սեպտեմբեր

Համաշխարհային Երկրորդ պատերազմի սկսելէն մէկ շաբաթ առաջ Ատոլֆ Հիթլերը, ելոյթ ունենալով իր զինուորներուն առջեւ, կոչ կ'ուղղէ անոնց «...անխնայ կոտորել լեհ ցեղախումբի բոլոր մարդոց՝ տղամարդ, կին, երեխայ», եւ կ'աւարտէ իր խօսքերը հետեւեալ հարցով. «Ո՞վ այսօր կը խօսի հայերու բնաջնջման մասին...»:

ԹՐՔԱԿԱՆ ԺԽՏՈՂԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ժխտողականութիւնն ուղեկցում է բոլոր ցեղասպանութիւններին: Իրականացրած ոճիրը քօղարկելու, այն ժխտելու քաղաքականութիւնը յատուկ է բոլոր ցեղասպաններին, եւ Թուրքիան, անշուշտ, դրավառ օրինակն է:

Ժխտողականութիւնը Թուրքիայում իրականացրում է պետական մակարդակով: Ցեղասպանութիւնների եւ մարդկութեան դէմ յանցագործութիւնների հանրագիտարանը Հայոց Ցեղասպանութեան ժխտումն անւանում է «սեփական անցեալը Ժխտելու՝ պետութեան ամենաբացայայտօրինակը»: Այսօր Թուրքիայում գրեթէ բոլոր պատմագիտական կազմակերպութիւնները, խոչորագոյն թերթերը, Հեռուստատեսութիւնն ու ռատիոն ներգրաւուած են այս քաղաքականութեան մէջ:

Մի շաբք թուրք, ինչպէս նաև թրքական պետութեան կողմից փինանսաւորուող արեւմտեան գիտականների հիմնական առաքելութիւնն է դարձել «զուգահեռ» պատմութեան ստեղծումը, որն իրականութեան հետ շատ քիչ կապ ունի եւ ժխտում է Հայերի Ցեղասպանութիւնը:

2001-ի Ապրիլին, Անդարայում հիմնադրուեց Հայկական հետազոտութիւնների ինստիտուտը, որի հիմնական խնդիրներից մէկը Հայոց Ցեղասպանութեան թեմայի արծարձման դէմ պայքարն ակադեմական շրջանակ տեղափոխելն է: Բացի այդ, թրքական կառավարութիւնն ամէն կերպ աշխացում է աշխարհի նշանաւոր համալսարաններում թրքական պատմութեան եւ մշակոյթի ուսումնասիրութեան ամպիոններ հիմնադրելուն, որոնց գործունէութեան մէջ ժխտման քաղաքականութիւնը շատ մեծ դեր ունի:

ՏԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՅՏԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ԳՈՅՉՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

Ցեղասպանութեան ժխտման ընթացքում կասկածի տակ է դրում ցեղասպանութեան իրականացման մտադրութեան եւ ծրագրի գոյութիւնը:

Օրինակ, հրեաների բնա-

ջնջման հրամանների վաւերագրեր չեն պահպանուել, եւ սա Հոլոքոսթը, ողջակիզումը ժխտողների կողմից համարւում է հրեական ցեղասպանութեան ծրագրուած չլինելու ապացոյց: Նոյն մեքանիզմը կիրաւում է նաեւ Հայոց Ցեղասպանութեան պարագայում: Թուրքիան պնդում է, որ չկայ Հայերին բնաջնջելու հրամանի եւ ծրագրի գրաւոր արձանագրուած վաւերագիր:

Եթէ նոյնիսկ կասկածի տակ առնենք 1920-ին Լոնտոնում Արամ Անտոնեանի կողմից հրատարակուած երիտրքական կառավարութեան ներքին գործերի նախարար Թալեաթի՛ Օսմանեան կայսրութեան հայ բնակչութեան տեղահանութեան եւ ոչընչացման մասին գաղտնի հրամանագրերը, որոնք Անտոնեանին էր փոխանցել Հայէպ քաղաքի հայերի տեղահանութեան կոմիտէի գլխաւոր քարտուղար Նայիմ Պէյր, միեւնոյնն է՝ Հայոց Ցեղասպանութեան կազմակերպուած եւ ծրագրուած լինելու վաստն ուղեկցում է ապացոյցների անվիճելի, հսկայական զանգուածով:

Այդպիսին են Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի դաշնակիցներ Գերմանիայի եւ Աւստր-Հունգարիայի արխիւներում պահուող պաշտօնական վաստաթղթերը, այդ երկրների դեսպանների եւ հիւպատոսների գեկուցագրերը, Կ. Պոլսում ամերիկեան դեսպան Հենրի Մորկենթաուի հեռագրելը, բազմաթիւ օտարազգի ականատեսների վկայութիւնները եւ, վերջապէս, 1919-1921 Սթամբուլում երիտրքական առաջնորդների նկատմամբ թուրքերի կողմից կայացած դատավճիռները, մեղադրական եղբակացութիւնները եւ ականատեսների վկայութիւնները:

Այս վերջին ու շատ զօրեղ պազցոյցը նոյնպէս կասկածի տակ առնելու փորձ է արւում: Յայտարարւում է, որ երիտրքուրքերի դատավարութիւններն ընթացել են Առաջին Համաշխարհային պատերազմում հանդիպում ենք պատերազմի ընթացքում Հայերի հաւատարմութեան մասին բազմաթիւ արձանագրութիւնների, իսկ Վանի ինք-

մաստ փաստարկ է, քանի որ այդ գէպքում պէտք է կասկածի տակ գնել նաեւ Նիւրէնպերկեան դատավարութեան արդիւնքները, որոնք նոյնպէս ընթացել են պատերազմում յաղթող պետութիւնների վերահսկողութեան տակ, սակայն որոնց վճռները Թուրքիան անվերապահօրէն ընդունել է:

ՏԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՈՉ ԹԻԿՈՏՈՐԱԾ. ԳԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՎԱՐԿԱԾԸ

Հստ թուրք պատմաբանների՝ հայերի անհետացումն իրենց բնակութեան վայրերից տեղի է ունեցել մեծ մասամբ ոչ թէ ծրագրուած զանգուածային ոչնչացման, այլ ընդամէնը ուազմաճակատի գոտուց հայ բնակչութեան մի մասի տեղափոխման պատճառով, քանի որ քրիստոնեայ հայերն անյուսալի տարը էին Ռուսաստանի դէմ պատերազմի ընթացքում: Հստ թուրքերի՝ ճանապարհին տեղահանուղների մի աննշան մաս զոհուել է սովոր, հիւանդութիւններից եւ այլ պատճառներից, որոնցից էին նաեւ պատերազմի ընթացքում անիշխանութեան մատնուած որոշ շրջաններում գործող աւագակամբերից: Վերջին շրջանում յարձակումները: Վերջին շրջանում իյայոտ է եկել նաեւ մի նոր թեղ՝ սպանւած հայերի հետ մէկտեղ նշանում են նաեւ սպանուած թուրքեր, առաջ է քաշւում նաեւ քաղաքացիական պատերազմի եւ հայերի ապստամբելու վարկածը:

Մակայն այս թեղերը ոչ մի քննարկման չեն դիմանում: Հայերի բռնի տեղահանուղների իրականացուել է ոչ միայն «Արեւելեան Անատոլիայից» (Արեւմտեան Հայաստանից), որի մի մասը պատերազմի թատերաբեմ էր, այլեւ ամբողջ Անատոլիայից եւ նոյնիսկ ուազմաճակատից շատ հեռու գտնուող վայրերից: Ապստամբութեան վարկածը բոլորովին չի համապատասխանում իրականութեանը: Թուրքական հրամանատարութեան գեկոյցներում հանդիպում ենք պատերազմի ընթացքում Հայերի հաւատարմութիւնների, իսկ Վանի ինք-

նապաշտպանութիւնը, որը, ամենայածախն է նշւում իբրեւ ապստամբութեան փորձ, 1915-ի Ապրիլին էր, այն դէպքում, երբ տեղահանութեան մասին որոշումը Մարտին էր ընդունվել եւ զանգուածային սպանութիւններն արդէն իսկ սկսուել էին: Իսկ սպանդի տեսարանները նկարագրում են գրեթէ բոլոր ժամանակակիցները՝ հայազգի թէ օտար, Թուրքիայի հակառակորդ թէ դաշնակից, քրիստոնեայ, իսլամ թէ հրեայ, ընդ որում՝ նշելով պետական պաշտօնեաների եւ բանակի միանշանակ մասնակցութիւնը: Հսկայական լուսանկարչական արխիւր գալիս է վաւերացնելու տեղահանութեան պատրուակով կազմակերպուած ժողովրդի բնաջնջման փաստը:

ԿԵՂԾ ԹՈՒԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Թուրքական կողմի ծաւալած բանավէճի հիմնական թեմաներից է ցեղասպանութեան տարիներին զոհւած հայերի թիւը: Ժիստողականները կասկածի տակ են դնում մէկուէչս միլիոն զոհերի թիւը: Բացարձակ կերպով ժիստել հայերի զանգուածային սպանութիւնները՝ ուղղակի անհնարի է, եւ փորձ է արուում կասկած առաջանելով այս մասնաւոր հարցի վերաբերեալ, տարածել այդ կասկածը նաեւ ամբողջ երեւոյթի վրայ: Այսպէս, Հայոց Ցեղասպանութեան յայտնի ժիստողներից մէկը՝ ծասթին Մըքքարթին, յենուելով վիճայարոյց հետազոտութիւնների վրայ, նշում է, որ կայսրութիւնում մինչեւ 1915 ապրում էր մէկ ու կէս միլիոն մարդ: Հստ Թուրքական պատմական ընկերութեան

նախկին նախագահ Եռւսուփ Հալածողութի, հայ զոհերի թիւը 56 հազարի է հասնում, որոնցից միայն 10 հազարն են սպանուած:

Այս փաստարկի օգտագործումը, մեղմ սասած, տարօրինակ է: Պոսնիական Սերեպենիքայի սպանդի պատասխանատունները դատապարտուել են Հէյկի (Hague) միջազգային դատարանի կողմից՝ իբրեւ ցեղասպանութիւն իրականացնողներ, թէ եւ այստեղ սպանուեց «ընդամէնը» 7000 մարդ: Սակայն եթէ նոյնիսկ փորձենք մտնել այս բանավէճի մէջ, ապա մանախօսուն փաստարկը հենց թրքական պաշտօնական վիճակագրութիւնն է: Երիտրքական կուսակցութեան տապալումից յետոյ, 1918-ի Դեկտեմբերին, ներքին գործերի նախարար Մուսթաֆա Արիֆի նախաձեռնութեամբ կազմուեց մի յանձնաժողով, որը պէտք է քննէր այս հարցը: Այս աշխատեց երեք ամիս եւ արդիւնքները հասարակութեան դատին ներկայացրեց նոր ներքին գործոց նախարար ծեմալ պէյի օրով՝ 1919-ի Մարտի 14-ին: Հստ այդ տուեալների սպանուած հայերի թիւը 1914-1918 կազմում էր 800 000:

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԱՐԽԻՒՆԵՐԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ

Ժիստողականները պնդում են, որ բազմաթիւ փաստեր, փաստաթղթեր եւ վկայութիւններ ստեղծուել են հայերի կողմից: Այս պնդումն ուղեկցւում է այն քարոզչական աշխատանքով, որը տարւում է Օսմանեան արխիւնները բացելու փաստի առնչութեամբ:

Օսմանեան արխիւնները հսկայական նիւթ են պարունակում ոչ միայն թուրքերի, այլեւ երկար ժամանակ օսմանեան տիրապետութեան տակ գտնուող ժողովուրդների պատմութեան մասին: Այն, որ դրանք կարող են թուրքիայի համար վտանգ ներկայացնել, Անդարան հասկացաւ դեռ 1960-ականներից, երբ միայն եղակի մասնագէտների էր իրաւունք տրւում մուտք գործել Օսմանեան արխիւները: Տարիների ընթացքում իրականացրում էր արխիւային փաստաթղթերի ընտրութիւնը եւ համակարգումը՝ թուրքիայի Գլխաւոր արխիւային վարչութեան տնօրէն իսմէթ Միրօղլուի գլխաւորութեամբ: 1989-ի Մայիսի 16-ին, թրքական կառավարութիւնը հանդիսաւորութեամբ յայտարարեց Օսմանեան արխիւնները բացելու մասին: Բացւում էին հայերի մասին փաստաթղթերը, ընդ որում՝ յատուկ յանձնաժողովի կողմից 7 միլիոն դասակարգման ենթարկուած փաստաթղթերից բացուել էին ընդամէնը 10 հազարը: Սա յայտարարուեց աննախագէպ քայլ՝ լոռութեան մատնելով այն փաստը, որ 1980-ի ուղմական յեղաշրջումից յետոյ, հանդիսաւորութեամբ փաստաթղթերը ուղղակի այրել էին:

Սակայն, եթէ նոյնիսկ Օսմանեան արխիւնները չմաքրագերծըւէին, հայերի զանգուածային ոչընչացման մասին որոշում կամ ուղղակի հրահանգներ գտուար թէ հնարաւոր լինէր այստեղ գտնել. որոշումն ընդունուել է երիտրքական վերնախաւուի շատ նեղ շրջանակի կողմից, հրամանները հիմնականում բանաւոր էին եւ գաղտնի:

ՃԽԾՈՂԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Ինչո՞ւ թուրքերը չեն ընդունում ցեղասպանութեան փաստը: Զէ՞ո՞ որ ժամանակին «Միութիւն եւ յառաջդիմութիւն» կուսակցութեան առաջնորդները դատապարտուեցին, այլ յանցագրութիւնների հետ մէկտեղ, նաեւ հայերի զանգուածային սպանութիւնները իրականացնելու համար: Նոյնիսկ Քեմալ Աթաթուրքն է բազմից խօսել այս թեմայով եւ դատապարտել կոտորածները՝ դրանք անուանելով «ամօթալի գործողութիւն» եւ պահանջելով պատճել մեղաւորներին: Այսինքն՝ տեսականօրէն կարելի է ընդունել հայերի ոչընչացումը՝ բացարեկով, որ այդ ոճրագործութիւնները կատարուել են Օս-

մանեան կայսրութիւնում եւ կապ չունեն ներկայիս թրքական հանրապետութեան հետ: Սակայն, իրականում թրքական պետական մեքենան եւ հասարակութիւնը կատաղի ձեռով ժխտում են սեփական մեղաւորութիւնը, եւ զրա համար կան հիմնաւոր պատճառներ: Այդ պատճառներին անդրադարձել են մի շարք հետազոտողներ, որոնք հիմնականում առանձնացնում են վախի երեք գործօն:

ա) Հատուցման վախը.

Հայերն Օսմանեան կայսրութեան մշակութային առումով ամենազարգած եւ տնտեսապէս ամենաշօր համայնքներից էին: Ցեղասպանութիւնից յետոյ այդ հակայական հարստութիւնն անցաւ նրանց կոտորածների կազմակերպիչներին եւ մարդասպաններին: Թրքական խոչընդագոյն առեւտրական ընտանիքներ եւ տնտեսական ընկերութիւններ իրենց հարստութեան կուտակման պատճութեան մէջ ունեն հայկական հետք: Հենց այս ուժերը մտավախութիւն ունեն, որ ցեղասպանութեան ճանաչումն իր հետ փոխատուցման պահանջ կը բերի: Փոխհատուցման հակայական չափերի պատճառով այն կարող է ձեւափոխուել տարածքային պահանջների, այն դէպում, եթէ թրքական պետութիւնն ի վիճակի չլինի վճարել պահանջուղ հատուցման գումարը:

բ) Հերոսների վարկաբեկման վախ.

Քեմալական շարժմանը միացել էին նախկին երիտթրքական կուսակցութեան բազմաթիւ անդամներ, որոնք դատապարտուել էին կառավարութեան կողմից, այդ թւում՝ նաև հայերի դէմ իրագործած ոճրի համար: Այս մարդկանց համար թրքական ազգայնական եւ յեղափոխական չարժմանը միանալը պատասխանատութիւնից խուսափելու միակ միջոցն էր: Հետագայում նրանք կարեւորագոյն պաշտօններ ստացան նոր թրքական հանրապետութիւնում եւ ամենակարեւորը՝ լրացրին նոր ստեղծուող հերոսական պանթէոնը: Օրինակ, Շուքրու Գայեան՝ Քեմալի ստեղծած ժողովրդա-հանրապետական կուսակցութեան գլխաւոր քարտուղարը եւ ներքին գործերի նախարարը, հայերի տեղահանութեան գլխաւոր պատասխանատուներից էր եւ բազմաթիւ անդամներ յայտարարել է գերմանական հիւպատուներին. «Մենք պէտք է ոչնչացնենք հայե-

Թրքական հակահայ ցոյց Նիս Եորքի Թավմզ հրապարակին վրայ. 2007-ին

բին», Մուսթաֆա Ապտուհալիք Ռինտան՝ հանրապետական շրջանում Ազգային ժողովի նախագահը, հազարաւոր հայերի էր ողջակեզել Մուշում: Ճշմարիտ պատճութեան պարագայում հանրապետութեան հիմնադիրները մարդասպաններ եւ յանցագործներ են ներկայանալու:

գ) Խննութեան նգնածամի վախ.

Խնդրի հանրային քննարկման հիմնական խոչընդուներից է արդի թրքական հասարակութեան ամբողջական յիշողութեան կորուստը: Երբ Աթաթուրքը ստեղծում էր նոր պետութիւն, նա իրական պատճութիւնը փոխարինեց պաշտօնական պատճութիւնով, որում պատերազմական պարտութիւնները եւ ազգային-կրօնական փոքրամասնութիւնների դէմ գործած արիւնալի ոճագործութիւններն ուղղակի չեն յիշատակում եւ այդպիսով հասարակութեան քննարկումներից դուրս են բերուում:

Կարելի է ասել, որ հայերին բնաջնջելով՝ օսմանեան առաջնորդները իրատեսակ կերպով վրէժինդիր էին լինում եւրոպական տէրութիւններից իրենց կրած նուաստացումների համար եւ ազատւում սեփական բարդոյթներից: Քեմալական առաջնորդները ոչ միայն մարդեցին այս տրամայի հետեւանքները, այլեւ կերա-

րարեցին պատճութիւնը եւ վերաձեւեցին ազգային ինքնութիւնը: Եւ այդ ժամանակուանից սկսած՝ թրքական պետութիւնն ինքն է ճնշում ցանկացած նախաձեռնութիւն, որը կը փորձէր վեր հանել «արգելուած պատճութիւնը»:

Հայոց Ցեղասպանութեան ընդունումը կ'ոչնչացնի բոլոր այն պատկերացումները, որոնց վրայ խարսխուած է հանրապետական թուրքիայի պատճութիւնը. այս դէպքում հակա-իմպերիալիստական պատերազմը դառնում է հայ եւ յոյն փոքրամասնութիւն դէմ պատերազմ, առաջին ժողովրդական ջոկատները՝ Կուվայ Միլլիye, որոնք ներկայացւում են իրեւ անկախութեան մարտիկներ, դառնում են ուղղակի Հայոց Ցեղասպանութեան զոհերի ունեցւածքի հաշուին հարստացած աւազակախմբեր: Ստացւում է, որ Մուսթաֆա Քեմալը ոչ թէ ազգային-ազատագրական պայքար է մղել եւ հիմնարկել թուրքիայի Հանրապետութիւնը, այլ ընդամէնը իրականացրել է երիտթուրքերի պահստային տարբերակը եւ բնաջնջելով հայերին ու յոյներին՝ ապահովել գոնէ մասնատուած կայսրութեան պահպանումը:

ՍՈՒՐԵՆ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ
Հայոց Ցեղասպանութեան թանգարանի
փոխ տնօրին

ՇողիկէԱ շողի'Ա հասանք

95-ամեակիւ սութիւն

Մեծ եղեռնի իրականութիւնը մեր կեանքի անբաժան մասը կազմեց մեր ծնած օրէն, եւ պիտի կազմէ տակաւին դալիք սերունդներուն ալ կեանքին, մինչեւ որ ջնջուին բոլոր այն պատճառները, որ մեզի կ'արգիլեն մոռնալ զայն:

1955 Ապրիլ 24-ին «Յուսաքը»ի մէջ նոր սերունդ վերտառութեան տակ լոյս կը տեսնէր մեր մամուլին մէջ հրատարակուած անդրանիկ յօդուածու՝ «Արեւի շողիկը» խորագրով։ Պատանեկան լաւատեսութեամբ յագեցած փոքրիկ գրութիւն մըն էր, ուր գիշերուան մթութենէն ետք կ'երեւի արեւին առաջին շողիկը ու գունու, քառամած ծաղիկները «կամաց կամաց կ'արքննան»։

Պարզապէս երազատեսութի՞ւն, մարգարէութի՞ւն. ոչ այս, ոչ այն, այլ մեզի տրուած դաստիարակութեան արդիւնքն էր այդ՝ տան, գարոցին ու ակումբին, որ չկորսնցնենք մեր յոյսը, ապրինք բացուող այդեքացի մը տեսականով...

Այս այն տարիներուն էր տակաւին, երբ Ապրիլ 24-ը սուզի օր էր, վերապրողները տակաւին կը յիշէին իրենց անմիջական հարազատները, զորս կորսնցուցեր էին հազիւ 3-4 տասնամեակ առաջ։ Սգատօն էր ոգեկոչումը, եւ ուրիշ ի՞նչ կրնար ըլլալ։

Առաջին հոգեփոխութիւնը պիտի գար տասը տարի անց, 1965-ին, Մեծ եղեռնի յիսնամեակին, երբ Հայաստանի մէջ երիտասարդութիւնը հրապարակ իջաւ «Մեր հողերը», «Մեր հողերը» վանկարկելով եւ Ծիծեռնակաբերդի յուշակոթողը բարձրացաւ, իսկ Սփիւրքի մէջ առաջին հանդիսաւոր երթերը սկսան՝ բազմահազար ազգակիցներու մասնակցութեամբ։ Նոր շունչ մըն էր, որ կը փէքր հայութեան հոգիներուն մէջ։

Աշխարհը կը շարունակէր մինչ այդ մնալ իր քար անտարերութեան մէջ։ Շատ արագ մոռացութեան էր տրուած մարդկութեան դէմ գործուած դարու առաջին մեծ Ոճիրը, իսկ ոճագործը տակաւին պատասխանատուութեան չէր կանչուած։

Եւ ահա, տասնամեակ մըն ալ անց՝ կը յորդէր համբերութեան բաժակը, կը քանդուէր լուսութեան պատը։

Հայ երիտասարդութեան բողոքի արտայայտութիւնները տարբեր ձեւեր կը ստանային եւ ուրիշ ամբողջ տասնամեակ մըն կը ցնցուէր աշխարհը ինքնազութեան այլազան արարքներով՝ մարդկութեան խիղճը արթնցնելու համար։

Ամէն արարքէ ետք թունդ կ'ելլէր նաեւ հայութեան սիրած՝ ի տես այն հերոսական ձիգին, որ ի գործ կը դնէին երիտասարդներ՝ յաճախ զոհելով նաեւ իրենց կեանքը։

Յետոյ... յետոյ արդէն պիտի չուշանար Արցախեան շարժումը, որ մեր մարդկային իրաւունքներու պաշտպանութեան նորագոյն պոութկումն էր, հայոց պատմութեան դիւցազներութեան նորագոյն էջը, իր անհամար զոհերով ու հերոսներով, իր պարտութիւն ու յաղթանակենքը։

Խորհրդային միութեան փլուզումը եւ Հայաստանի վերանկախացումը մեզ բոլորս դրին նոր իրավիճակի մը մէջ։ Եթէ մինչեւ 1991, Հայաստանի խորհրդային ըլլալու հանգամանքին պարտադրութեամբ, առաւելաբար կամ նոյնիսկ բացառաբար՝ Սփիւրքին էր վիճակուած Հայ դատը հետապնդելու առաքելութիւնը, ապա անկէ ասդին հայութեան իրաւունքները պաշտպանելու պարտականութիւնն էր, պէտք է ըլլար նաեւ հայկական պետականութեան առաքելութիւնը, առաջին հերթին հայկական պետականութեան առաքելութիւնը։

Սակայն դառն իրականութիւնը տարբեր պատկեր ստացաւ։

Անկախ Հայաստանը այդքան ալ անկախ չկրցաւ ըլլալ... եւ միջազգային ուժերը իրենց ներկայութիւնը մէկէ աւելի ձեւերով զգացուցին ու կը զգացնեն յատկապէս մեր երկրի արտաքին քաղաքականութեան ձեւառուման մէջ։

Եւ եթէ այսօր հայկական պահանջատիրութիւնը անխուսափելիօրէն այլեւս դրուած է քաղաքակա՞ն դաշտին վրայ, եւ եթէ Հայաստանի իշխանութիւնները, նոյնիսկ լաւգոյն տրամադրութիւններով, կաշկանդուած են այլազան պարտադրանքներով՝ տարածաշրջանին մէջ տիրող աշխարհագաղաքան նկատառութեան մէջ արագական պետականութեան ներկայացուցիչները՝ հաշուի առնել հայութեան երազները, տենչերը եւ իրաւացի պահանջները։

Իսկ մինչեւ ասիկա կարենան ընել անոնք ՀՀ վայել կեցուածքով, Սփիւրքը ինք պիտի շարունակէ արտայայտիչը հանդիսանալ այդ երազներուն, տենչերուն եւ պահանջներուն, ինչպէս ըրաւ ամբողջ 70 տարի՝ խորհրդային պաղպայնացման տարիներուն։

Ինք՝ այլեւս հասած քաղաքական հասունութեան, տիրացած անփոխարինելի փորձառութեան, գիտակից իր վրայ դրուած այդ ծանր պարտաւորութիւն։

Այո՛, Հայաստանի Հանրապետութիւնը, իր առկայութեամբն իսկ, գրաւականն է մեր երազանքին, եւ կասկած չկայ, որ զայն իր ներկայ աննախանձելի քաղաքական, տնտեսական թէ մշակութային վիճակին դուրս բերելը համազային պարտաւորութիւնն է, է միաժամանակ իւրաքանչիւր հայու պարտականութիւնը։

Հայոց դէմ ցեղասպանութեան՝ Մեծ եղեռնի 95-ամեակը առիթն է, որ ասոր գիտակցի իւրաքանչիւր հայ մարդ եւ իւրաքանչիւր հայկական կազմակերպութիւն։ Գիտակցին, համախմբուին ու Ազգին ամբողջական ներուժով պայքարին ի ինդիք մեր իրաւունքներուն եւ ամբապնեն գոյութիւնն ու անկախութիւնը մեր հայրենիքի այն փոքրիկ կոտորակին, որ արեւի չո՛ղն է, մեր պատմութեան այնքան երկար ատեն մթնցած երկնքին վրայ։

ՎՐԵԺ-ԱՐՄԵՆ

Օարածեցէք ձեր «Հորիկոն»ը www.horizonweekly.ca

ԹՈՒՐՔ ԲԺԻՇԿԱՆԵՐՈՒ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹԻՒԽԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷԶ

Հայ ժողովուրդի բնաջնջումը որոշուեցաւ, ծրագրուեցաւ եւ կազմակերպուեցաւ թուրք ազգայնամոլ քաղաքական եւ զինուորական ղեկավարներու կողմէ ու գործադրուեցաւ թուրք ջարդարար ամբոխին կողմէ:

Եղենը տեղի ունեցաւ համայն աշխարհի ականատես վկայութեամբ, քաղաքակիրթ ժողովուրդներու եւ երկիրներու լոռութեամբ ու կարգ մը պետութիւններու անմիջական մեղսակցութեամբ:

Այս հրէշային աշխատանքին իրենց անմիջական մասնակցութիւնը բերին թուրք բժիշկներէն շատեր, որոնք ունեցան հիմնական դերակատարութիւն եւ մեղսակցութիւն հայերը սպանդի ենթարկելու գործին մէջ: Անոնցմէ շատեր արդէն մաս կը կազմէին քաղաքական եւ իշխող ղեկավարութեան: Անոնք, համախորհուրդ կեղրոնական քաղաքական ղեկավարութեան հետ, կազմակերպեցին տեղահանութիւնը, ձերքակալութիւնները, տարագրութիւնը, թուրք ամբոխին հրահրումը եւ թուրք դահճճներու պատրաստութիւնը:

Աւելի՞ն, թուրք բժիշկները մոռնալով իրենց ասպարէզի նախահօր՝ Հիպոկրատի երդումը եւ բժշկական բարոյականութիւնը, կազմակերպեցին աննախընթաց, անմարդկային, անբարոյական, աննկարագրելի եւ ճիւաղային ոճիրներ՝ հանդէպ հայ ժողովուրդին եւ հանդէպ իրենց գործակից արհեստակից հայ բժիշկներուն, ամբողջ Օսմաննեան կայսրութեան տարածքին: Անոնք կ'առաջնորդուէին մոլուանդ ազգայնամոլութեամբ եւ հայ բժիշկներու գերազանցութեան, բժշկական բարձր մակարդակին, հմտութեան, դիրքերուն եւ պաշտօններուն հանդէպ՝ նախանձով: Երբումնագրուժ թուրք բժիշկներ իրենց ձեռքերը թաթիւնցին հայերու արեան մէջ եւ դարձան դահճճապետեր: Անոնց ոճարյին արարքները անջնջելի արատ մը ձեցին համայն բժշկական բարոյագիտութեան վրայ:

Թուրք բժիշկներու դերակատարութիւնը Հայկական Ցեղասպանութեան մէջ ի յայտ եկաւ յատկապէս 1919-ի թրքական զինուորական դատավարութիւններուն ընթացքին: Այս դատավարութիւնները տեղի ունեցան 1918-ի Դեկտեմբերէն մինչեւ 1919-ի Մայիսը, ընդհատումներով եւ մասնակցութեամբ իթթիւհատ կուսակցութեան հինգ ղեկավարներուն, որոնք լսեցին բոլոր վկայութիւնները եւ կատարեցին հարցաքննութիւնները: Զինուորական դատարանին եղրակացութիւններուն համաձայն հայկական ջարդերուն պարագուիները եղած են հետեւեալ երդումնադրուժ թուրք բժիշկները.

1.- ՏՈՔԹ. ՆԱԶԻՄ

Վկայեալ Պոլսոյ կայսերական բժշկական վարժարանէն եւ Փարիզի բժշկական համալսարանէն: Կարծ շրջանի մը համար եղած է Սալոնիկի թաղապետական հիւանդանոցին բժշկապետը: Ան եղած է իթթիւհատի կեղրոնական վարչութեան ղեկավար ուժերէն մէկը. անդամ հայկական տեղահանութիւններու եւ ջարդերու մասնաւոր

Տոքթ. Նազիմ եւ Պաշիտ Պէջ

յանձնախումբին ու վարած է Թուրքիոյ կրթական նախարարութիւնը:

Տոքթ. Նազիմի հրահանգով, հայերու սպանութիւնները գործադրուած են ընդհանրապէս հեռաւոր եւ ամայի վայրերու մէջ եւ ոչ թէ քաղաքներու եւ կամ գիւղերու մէջ: Ան նկատուած է դահճճը Պոլսոյ հայ մտաւորականներուն, կուսակցական ղեկավարներուն, աչքառու հայ բժիշկներուն: Ան իր վրէժը լուծած է բոլոր տաղանդաւոր հայ բժիշկներէն, որոնք գերազանցած էին թուրք բժիշկները: Տոքթ. Նազիմ հապատութեամբ յայտարարած է, որ ինք մէկ միլիոն ոճիր կատարած է հայերուն դէմ:

Զինուորական դատավարութենէն առաջ կը լրէ հայրենիքը եւ կը փախչի Գերմանիա: Իր բացակայութեան, ան մահուան կը դատապարտուի թրքական զինուորական դատարանին կողմէ, Յուլիս 5, 1919-ին:

Իր գործընկերոջ, հայերու ջարդարար Պէհաէտափին Շաքիրի ահաբեկումէն ետք (Արշաւիր Շիրակեանի ձեռքով, Ապրիլ 22, 1922-ին), տոքթ. Նազիմ Գերմանիոյ մէջ կ'ունենայ յաւելեալ գերմանական սոտիկանական հսկողութիւն: Ան կը վերադառնայ Թուրքիա, ստանալէ ետք թրքական իշխանութեան ապահովութիւնը եւ կ'ունենայ որոշ քաղաքական գործունէութիւն, սակայն շուտով կը ձերբակալուի եւ կը դատուի Անգարայի Անկախութեան Դատարանին կողմէ, ոչ թէ հայկական ջարդերը կազմակերպելուն համար, այլ իր գործած յետպատերազմեան հակահիւանական գործունէութեան համար: Տոքթ. Նազիմ մահուան կը դատապարտուի եւ կախաղան կը բարձրանայ Անգարայի մէջ 26 Օգոստոս, 1926-ին:

2.- ՏՈՔԹ. ՊԵՀԱԿԱՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ

Վարած է Պոլսոյ բժշկական դպրոցին բարոյագի-տութեան բաժանմունքին բժշկապետութիւնը: Ան եղած է ուսուցիչ Կայսերական բժշկական վարժարանին մէջ, իթթիւհատի կեղրոնական վարչութեան ղեկավարներէն մին, անդամ հայկական տեղահանութեան եւ ջարդերու մասնաւոր յանձնախումբին եւ ընդհանուր հրամանատարն ու

պատասխանատուն բոլոր սպանութիւններուն արեւելեան նահանգներուն մէջ: Տոքթ. Շաքիր իր դատավարութենէն առաջ կը լրէ թուրքիան եւ կը փախչի Գեղմանկա, ապաստան գտնելով Պերլին: Թրքական Զինուորական դատարանին կողմէ մահուան կը դատավարուի ի բացակայութեան, 13 Յունուար 1920-ին: Տոքթ. Շաքիր կ'ահաբեկուի Պերլինի մէջ, 17 Ապրիլ 1922-ին, հայ վրիժառու՝ Արշաւիր Շիրակեանի ձեռամբ:

Զինուորական դատավարութեան ընթացքին, վերոյիշեալ երկու դահճապետ թուրք բժիշկներուն դէմ վկայութիւններ ըրած են թուրք կարդ մը անձնաւորութիւններ, մասնաւորապէս թուրք զինուորականներ, կառավարիչներ եւ բժիշկներ: Ասոնցմէ կարեւորագոյնները եղած են՝ Վահիպ Փաշա եւ Էրզրումի կառավարիչներ Մունիր եւ Հասան Թահսին:

Հարցաքննութիւններու ընթացքին նազիմ եւ Շաքիր ամբաստանուած են 8 անգամ: Տոքթ. Շաքիրի դէմ ամբաստանութիւնները աւելի հիմնաւորուած են, երբ հարցաքննող իթթիհատականները յայտնաբերած են իրենց տրամադրութեան տակ ունեցած Շաքիրի մէկ հեռագիրը ուղղուած խարբերդի իր գործակիցին, որուն մէջ յստակօրէն կը բացայայտուի իր հիմնական դերակատարութիւնը հայկական ջարդերուն մէջ: Զինուորական Դատարանը հասած է հետեւեալ յստակ եզրակացութիւններուն.

Ա.- Երկուքը միասին ունեցած են առանցքային եւ հիմնական դերակատարութիւն հայկական ջարդերու կազմակերպումին եւ գործադրութեան մէջ.

Բ.- Միասնաբար կազմակերպած են յատուկ ոճրա-

յին խումբեր՝ գործադրելու համար հայ ժողովուրդի բնաջնջումը.

Գ.- Ոճրային խումբերու անդամները եղած են թուրք ոճրագործ դատավարական բանտարկեալներ, որոնք բանտերէն ազատ արձակուած են ներքին եւ արդարութեան նախարարութիւններու որոշումով եւ հրամանով.

Դ.- Ոճրային խումբերը պատրաստուած են բարձրաստիճան թուրք զինուորականներու կողմէ, գործադրելու համար հայ ժողովուրդի ջարդը: Իւրաքանչիւր խումբ կազմուած է 50-200 ոճրագործներէ, որոնք կոչուած են «չէթէ»:

Շատ մը թուրք իթթիհատական կարեւոր հեղինակներ, այդ օրերուն փաստած են այս երկու բժիշկներուն գերակատարութիւնը հայկական ջարդերուն իրականացման մէջ: Ասոնցմէ եղած են՝ Ֆալիհ Ռիֆքի Աթայ, թուրք պատմաբաններ՝ Շէվքէթ Սիւրէյյա Այտէմիր եւ Տօղան Աւսիօղու:

Գերմանական եւ Անգլիական փաստերը նոյնպէս մատնանշած են երկուքին կերպոնական դերակատարութիւնը ջարդերուն մէջ: Գերմանացի զօրավար Stange, որ զինակիցը եղած է Շաքիրին պատերազմի ընթացքին, խոստովանած է հայերու ջարդերու առնչութեամբ անոր դերակատարութեան մասին:

Գուիցերիացի պատերազմական թղթակից Ս.Զիւլինտէն գրած է, թէ ինչպէս տոքթ. Նազիմի եւ տոքթ. Շաքիրի կարգադրութեամբ, հայ զինուորական բժիշկները ձերբակալուելէ ետք կը չէզոքացուէին, այնպիսի ժամանակ մը, երբ թրքական բանակը կարիքը ունէր մեծ թիւով բժիշկներու:

3.- ՏՈՔԹ. ՍԻՒԼԷՅՄԱՆ ՆԷՄԱՆ ՓԱԾԱ

Վկայեալ Պոլսոյ կայսերական բժշկական վարժարանէն: Եղած է Իթթիհատի կարեւոր դէմքերէն մին, բարձրաստիճան զինուորական, ընդհանուր բժշկական հրամանատար ամբողջ թրքական բանակին եւ տնօրէն վիրաբուժական բաժանմունքին, բժշկական հաստատութիւններուն ու առողջապահական ծառայութիւններուն: Հայոց Ցեղասպանութեան կապակցութեամբ իր հիմնական դերակատարութիւնները եղած են հետեւեալները՝

Ա.- Էրզրումի, Սվազի եւ Երզնկայի առողջապահական մարմիններուն հրահանգելով՝ սպանել տուած է հիւանդ հայերը՝ թունաւորումով:

Բ.- Իր յատուկ հրամանագրով սպանուած են թրքական բանակի հայ բժիշկները եւ բանակի բժշկական եւ առողջապահական կերպուններու մէջ գործող բոլոր հայերը.

Գ. Հովանաւորած է ջարդարար թուրք բժիշկները եւ անոնց շնորհած է աստիճանի բարձրացում, այս բժիշկներէն եղած են՝ Ալի Սայիդ, Շէվքէթ, Սանի Եավէր, Ֆէրհուն, Համար Սիւլէյման, Ֆայէք, Զիա, Հասան Ֆոււատ, Քարամա եւ ուրիշներ:

Հետագային, տոքթ. Սուլէյման Նէման Փաշա կը ձերբակալուի, կը դատուի եւ կը դատավարուի իր գործած ոճիրներուն համար եւ մանաւանդ հայ բժշկներուն սպանութիւններուն համար: Կ'աքսորուի Մալթա:

4.- ՏՈՔԹ. ՖԱԶԻԼ ՊէՔՐԻ

Վկայեալ Պէքրի յատուկ բարձրաստիճան զինուորական: Սվազի մէջ հրահրած է թուրք եւ իսլամ ամբոխը հայերու դէմ եւ կազմակերպած է գաղտնի ոճրագործ կորիզներ Սվազի (Սեբաստիա) եւ Էրզրումի մէջ՝ հաւաքական ջարդեր գործադրելու համար հայերուն դէմ: Ան իր մասնակցու-

թիւնը բերած է Զօհրապի եւ Վարդգէսի սպանութեանց մէջ, Տիարպէքիրի ճամբուն վրայ: Անգլիացիներու կողմէ ձերբակալուելէ եւ դատապատուելէ ետք, 1919-ի Յունիսին կ'աքսորուի Մալթա:

5.- ՏՈՔԹ. ՄԷՀՄԵՏ ՀԱՍԱՆ

Բանակային դեղագործ եւ բարձրաստիճան զինուորական: Ան կազմակերպած է թրքական բանակին մէջ ծառայող 2000 հայ զինուորներու սպանութիւնը Սահնա հովիտին մէջ: Ինք անձնամբ եւ իր ոճագործներու վոհմակը, առեւանգած եւ պղծած են 250 հայ աղջկներ: 1919-ի Ապրիլին կը ձերբակալուի անգլիացիներուն կողմէ եւ կ'աքսորուի Մալթա:

6.- ՏՈՔԹ. ԱՀՄԵՏ ՄԻՏԾԱԹ

Կազմակերպած է Պոլսոյ տեղահանութիւնները: Տոքթ. Միտհատ կը ձերբակալուի եւ կը դատապարտուի 10 տարուան բանտարկութեան, սակայն աւելի ուշ անգլիացիներու կողմէ կը բանտարկուի Մալթայի մէջ:

7.- ՏՈՔԹ. ՄԷՀՄԵՏ ՌԱԾԻՏ ՊէՅ

Ծագումով Զերքէզ, 1915-ին եղած է Տիարպէքիրի կառավարիչը: Տոքթ. Մէհմէտ խոստովանած է, թէ հակառակ իր բժիշկ ըլլալուն, դաւաճանած է բժշկութեան սկզբունքներուն եւ գործած է թուրք ազգի շահերուն համար:

Կազմակերպած է հարիւր հազարաւոր հայերու տեղահանութիւնը եւ անմարդկային չարչարանքներով սպանել տուած է անգէն հայեր: Անոր գործադրած չարչարանքները եղած են տեսակալոր.

- Անմեղ հայերու ոտքերուն գամել տուած է ձիու պայտեր եւ ստիպած է, որ անոնք տողանցեն փողոցներու մէջ:

- Կարմրած պայտեր գամել տուած է հայերու կուրծքերուն վրայ եւ հայ բանտարկեալներու գանկերը ճգմել տալիք ետք, անոնց մարմինները խաչափայտի վրայ գամել տուած է:

Տոքթ. Մէհմէտ հաւաքելէ ետք 800 անմեղ հայ մանուկներ հաւաքափայրի մը մէջ, կը հրկիզէ վայրը եւ հպարտութեամբ կը դիմէ 800 մատղաշ մանուկներու դիակները:

Յետպատերազմեան շրջանին կը դառնայ փախտական, սակայն կը ձերբակալուի եւ բանտարկուելէ ետք անձնասպան կ'ըլլայ:

8.- ՏՈՔԹ. ԹէՎՖԻՔ ՌՈՒՇՏԻ

Եղած է տոքթ. Նազիմի անմիջական գործակիցն ու աներձագը: Անդամ առողջապահական բարձրագոյն մարմնին: Տոքթ. Թէվֆիք կազմակերպած է սպանուած հայերու դիակներուն անհետացման գործը: Իր հրահանգով թուրք զինեալները հաւաքած են սպանուած հայերու դիակները եւ զանոնք փոսերու եւ հորերու մէջ նետելէ ետք, ծածկած են կիրով:

Կը ձերբակալուի 2 Փետրուար 1919-ին, սակայն ազատ կ'արձակուի եւ բարձրաստիճան պաշտօններու կը տիրանայ մինչեւ 1938:

9.- ՏՈՔԹ. ՄԷՀՄԵՏ ՌԵՖԻԴԻ

Ան եղած է ուսուցիչ Կայսերական զինուորական վարժարանին մէջ: Ավագի եւ երգնկայի մէջ մասնակից դարձած է հայ բժիշկներու ջարդերուն եւ փորձած է զանոնք իսլամացնել:

Տոքթ. Պէհականութիւն Շաքիր

10. ՏՈՔԹ. ՖԷՄԻԴԻ

Բժշկապետ Տիարպէքրի Սիլվանի զինուորական հիւանդանոցին: Իր կիրքերուն զոհ գացած են շատ մը անմեղ հայ որբուհիներ:

11.- ՏՈՔԹ. ԱԼԻ ՍԱՅԹԻՊ

Տրապիզոնի առողջապահական ծառայութիւններու տնօրին: Ան պատճառ գարձած է հազարաւոր հայ մանուկներու, որբերու, չափահաններու եւ յղի կիներու թունաւորումին, Տրապիզոնի Կարմիր Մահիկ հիւանդանոցին մէջ եւ շարք մը գպրոցներու մէջ: Այս անմեղ հայերը խարբելով, թէ պատուասի դեղ պիտի ներարկեն, անոնց մարմիններուն թոյն սրսկած են: Գտնուած են հայեր, որոնք մերժած են սրսկումները եւ տոքթ. Սայիս զայրացած, բոլորը խեղդամահ ընել տուած է ծովուն մէջ: Հիւանդ մանուկները չոգիով դարմանելու պատրուակով, զետեղուած են թունաւոր կազով լեցուն յատուկ սենեակներու մէջ, ուր բոլորը հեղձամահ եղած են:

Մաննիկ երազեան 26 Ապրիլ 1919-ին, Զինուորական զատապարութեան ընթացքին, մանրամասն նկարագրած եւ վկայութիւններ տուած է անչափահաս հայ մանուկներու թունաւորուման պարագաներուն մասին: Տոքթ. Ատենան, Տրապիզոնի առողջապահութեան թուրք տնօրէնը, Զինուորական զատապարութեան ընթացքին վկայած է որ հայ մանուկներուն թունաւորումը տեղի կ'ունենար թէ կարմիր մահիկի հիւանդանոցին մէջ եւ թէ գպրոցներուն մէջ: անոնց մարմինները սպանութենէ ետք կը զետեղուէին: Խոշոր կողովներու մէջ եւ ապա կ'ոչնչացուէին:

Տոքթ. Սահիպ կազմակերպած է նաև Տրապիզոնի քաղաքապետական հայագիտի բժիշկ տոքթ. Ասլանեանի սպանութիւնը էրգորումի ճամբուն վրայ: Տոքթ. Սահիպ, տոքթ. Ասլանեանի տիկնոջ տիրանալու համար, հայ բժիշկին ձեւականօրէն կը նշանակէ էրգորումի պետական բժիշկ: Տոքթ. Ասլանեան, իր բժիշկ եղբօր հետ դէպի էրգորում ու-

ղեւորութեան ընթացքին կը խոշտանգուի Ալի Սահակի ոճ-
րագործ զինեալներուն կողմէ եւ եղբօր հետ կը սպանուի:
Ֆրանսահպատակ գործարար, Լուիս Վիտալ, որուն կինը
եղած է տիկին Ալանեանին քոյրը, Զինուորական դատա-
վարութեան ընթացքին տուած է վերոյիշեալ վկայութիւնը:

12.- ՏՈՒԹՅ. ՀԱՄԻՏ ՍՈՒԱՏ

Վկայուած Միւնիխի բժկական համալսարանէն եւ
Պոլոյ Կայսերական վարժարանէն: Բծաւոր տեսդի փոր-
ձարկումներու հեղինակ: Ան հայերը օգտագործած է որպէս
«փորձարկման կենդանիներ»: Իրեն օգնած է տոքթ. Թէվ-
ֆիք Սալիմ, որ եղած է դասախոս Կայսերական վարժարա-
նին մէջ եւ բժշկապետ Օսմանեան Գ. զօրաբաժնին:

Երգնկայի կեղբոնական հիւանդանոցին մէջ,
թուրք բժիշկներ, առանց որեւէ դիտական հիմնաւորումի,
կատարած են բժշկական փորձեր հայ հիւանդներու վրայ:
Անոնք առած են թիֆոյիտէ տառապող հիւանդներու
արիւնը եւ ներարկած են հայ հիւանդներուն, որոնք հետա-
գամ մահացած են: Այս տեղեկութիւնները առաջին ան-
դամ աշխարհ լոյս բերած է տոքթ. Միհրան Նորայր, 15
Դեկտեմբեր, 1918-ին, ամբաստանելով թուրք բժիշկները եւ
տալով իր վկայութիւնները: Թրքական զինուորական դա-
տավարութեան ընթացքին թուրք բժիշկներ տոքթ. Հայ-
տար Քեմալ եւ տոքթ. Սալահատին տուած են իրենց վկա-
յութիւնները ըսելով, որ իրենք անձնապէս ականատես
եղած են այս անմարդկային եւ բժշկականօրէն անընդու-
նելի արարքներուն:

Տոքթ. Հայտար Քեմալ Դեկտեմբեր 23 1918-ին
բաց նամակ մը գրած է թուրքիոյ ներքին գործոց նախա-
րարութեան ըսելով հետեւեալը. «Հայերու վրայ դիտական
վայրագութիւններ կատարուած են Երգնկայի մէջ 1915-ի
Դեկտեմբերին: Այդ թուականին Երգնկայի Գ. բանակի
բժշկապետ Թէվֆիք Սալիմի հրամանով թիֆոյիտէ վարակ-
ւած հիւանդներէն առնուած արիւնը առանց անգործոն
դարձնելու (inactivate) կը ներարկուէն անմեղ հայերու եւ
կը խաբէին զանոնք, որպէս թէ ներարկուածը թիֆոյիտը
դարձնող դեղ է, բայց եւ այնպէս, անոնք կը մահանային
այս փորձարկումներէն: Այս փորձարկումները բժշկակա-
նօրէն պէտք էր կատարուէր միայն փորձարկման կենդա-
նիներու վրայ: Այս արարքները կատարող տոքթ. Համտի
Սուատ, թրքական զինուորական բժշկական թերթին մէջ
գրած էր, թէ ինք այս փորձերը կ'ընէր սպանութեան դա-
տապարտուած անհատներու վրայ, սպական ես կը վկայեմ,
որ փորձակուողներու միակ յանցանքը՝ հայ ըլլալն էր: Այս
փորձարկումներուն մօտէն տեղեակ են նաեւ այդ օրերու
Երգնկայի Կեղրոնական հիւանդանոցի բժշկապետ՝ Տոքթ.
Թէվֆիք Պէյ, ինչպէս նաեւ Երգնկայի Կարմիր Մահիկի
բժշկապետ՝ տոքթ. Սելահէտափին Պէյ»:

Յաջորդ օրն իսկ, տոքթ. Սելահէտափին կարդալով
վերոյիշեալ բաց նամակը կը հաստատէ, նոյն թերթին մէջ,
որ ինք տեղեակ եղած է այդ դէպքերէն եւ այդ դէպքերը
մարդկութեան եւ բժշկութեան համար ամօթալի կը նկատէ:
Ան կը վկայէ նաեւ որ Երգնկա ապաստանող հայերը ոչ-
խարներու նման Կեղրոնական հիւանդանոց կը զրկուէին,
որոնց վրայ մանբէաբանութեան փորձարկումներ կը կա-
տարուէին, դիտական փորձեր՝ որոնք միայն խոզի եւ ճա-
գարի վրայ կը կատարուէին:

13.- ՏՈՒԹՅ. ԳԱԼԻՔ

Եղած է Սվագի կառավարիչ: Զինուորական դա-
տավարութեան ընթացքին կը բացայայտուի տոքթ. Ֆար-

քի մեկսակցութիւնը հազարաւոր հայերու մորթուելուն՝
Սվագի մէջ: Արաբ հանրածանօթ անձնաւորութիւն մը, այս
թուրք բժիշկին մասին տուած է հետեւեալ վկայութիւնը.

- Տոքթ. Ազիզ Պէյ անունով թուրք բժիշկ մը կը
ներկայանայ Սվագի կառավարիչին՝ տոքթ. Ֆարքին եւ
կ'ըսէ անոր. «ատարբերութիւն չկայ բժիշկիներու եւ մար-
դասպան մսագործներու միջեւ, երկու խումբերն ալ կ'իրա-
գործեն իրենց պարտականութիւնը դանակի գործածու-
թեամբ. արտօնեցէք անձամբ տեսնել մարդասպաններու
վիրաբուժական գործողութիւնները»: Տոքթ. Ազիզ Պէյի
կ'արտօնուի եւ ան կը պատմէ իր տեսածը. «Հայ երեւելի
ձերբակալուածներ խումբ առ խումբ, իւրաքանչիւր խումբ
կազմուած 10 անձերէ, ոչխարներու նման կը ներկայանա-
յին չորս թուրք մարդասպան-մսագործ դահիճներու, որոնք
մէկ առ մէկ կը հարուածէին անոնց վիզերուն, մսագործի
երկար դանակներով»:

***

Վերոյիշեալ թուրք բժիշկներուն կողքին հետեւեալ
թուրք բժիշկները զանազան գերակատարութիւններով
մասնակից եղած են Հայկական Ցեղասպանութեան.

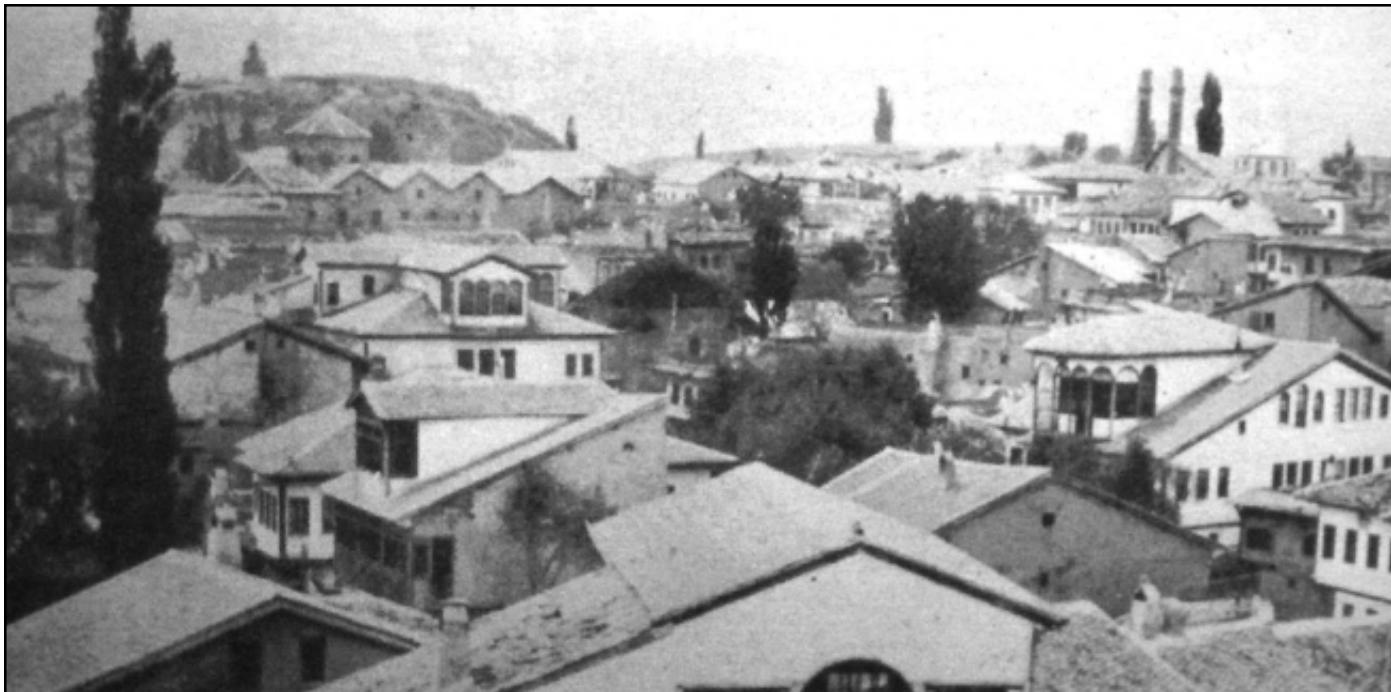
Իպրահիմ Թալի, Յուլատ Սապի, Հիւսէին Ռիզա,
Ռիփքի, Սերպէթ, Հելմի, Ակտքի, Էրէկի, Իզգէթ պըն էմին,
Ապտալլա, Ռուշտի Պէյ Պըն Հածի Հիւսէին, Պէսիմ Զուհտի,
Միտհատ, Զիյա, Ֆէթհի, Ապտիւ Սալիմ:

Կարդ մը թուրք բժիշկներ անձամբ եւ կամ ուրիշ-
ներու մեղսակցութեամբ սուտ բժշկական վկայագիրներ
տուած են նահատակուած հայերու անունով: Օրինակի հա-
մար, Ուրֆայի թաղապետական բժիշկ՝ տոքթ. Թահսին,
բժշկական սուտ վկայագիր տուած է ըսելով, որ Գրիգոր
Զօհրապ սրտի տագնապանութիւն ունենալը եւ ինք ըստ այնմ դարմանած է
Զօհրապը: Այս սուտ վկայագիրն կողքին, ոճրագործ բժիշ-
կը կը ստիպէ տեղւոյն քահանային, Վանէս Օղու Հայրա-
պետին, որ վկայագիր մը տայ ըսելով, որ կրօնական օրինա-
ւոր թաղում ըրած է Գրիգոր Զօհրապին: Տէր Վանէս քա-
հանան պարտադրաբար այդպիսի վկայագիր մը կու տայ:

Այլ թուրք բժիշկներ կատարած են նաեւ անմարդ-
կային եւ հրէշային անդամահատումներ հայ աղջիկներու
վրայ, յագեցնելու համար իրենց սեռային կիրքերը: Շատեր
խոստովանած են, թէ ինչ մեծ հաճոյքով եւ մոլեգնօրէն
իրենց պապակը կը յագեցնէին 12 տարիքը չըոլորած հայ
կոյս պարմանուհիներ պղծելով եւ բանաբարուած այդ աղ-
ջիկները իրենց կողմէ սարքուած բագիններու վրայ զոհա-
բերելով:

Թուրք ակնաբուժներէն ոմանք նոյնպէս ունեցած
են մեծ գերակատարութիւն: Անոնք փոխանակ դարմանե-
լու իրենց ներկայացած հայ հիւանդներուն աչքերը, գոր-
ծածած են այնպիսի դեղեր, որոնք պատճառած են տեսո-
ղութեան կորուստ: Այս բժիշկներէն մէկը, Գոնիայի մէջ
հետեւեալը ըստ է իր թուրք գործակիցին. «Մենք պէտք է
շաբաթը մէյ մը մէկ հայ կուրցնենք». այս խօսակցութիւնը
լուուած է հայ հիւանդ մանուկի մը մօրը կողմէ:

Ամերիկացի բժշկուէի Մէյլար Ելլիոթ, որ գինա-
գուլէն եաք աշխատած է Պոլսոյ մէջ որպէս բժշկական տնօ-
րէնուհի «Միջին Արեւելքի խնամատարութիւն» կազմա-
կերպութեան մէջ, իր յուշերուն մէջ գրած է. «լսեցի հազա-
րաւոր անմեղ հայուհիներու պատճութիւնները եւ տեսայ

Սեբաստիան 1915-էճ առաջ

անոնց խորտակուած հոգեվիճակները, ինչպէս նաեւ անոնց յօշոտուած, այլանդակ եւ անդամահատուած հրեշտակային դէմքերը»:

Թուրք զինուորական մը, իր վկայութիւնները տուած է ըսելով. «Պիթիսի բոլոր հայերու տեղահանութենէն ետք, մնացած էին չուրջ 300 հայ պարմանուէիներ, որոնք պարտադրուած էին մնալ Պիթիսի եկեղեցւոյ մէջ եւ տրամադրուած էին թուրք զինուորականներու։ Այս զինուորականները յաճախ կ'այցելէին այս հայ պարմանուէիներուն եւ կը վարակէին զանոնք զանազան տեսակի սեռային հիւանդութիւններով։ Քաղաքին կառավարիչը տեսնելով այս իրողութիւնը որոշեց պատմել վարակուած հայ աղջիկները, որոնց պատիժը գործադրուեցաւ թունաւորումով եւ սպանութեամբ»։

Թուրք բժիշկներէն շատերը իսլամացումը պարտադրած են ոչ միայն հայ աղջիկներուն եւ չափահաս կիներուն, այլ նաեւ իրենց գործակից հայ բժիշկներուն որպէսզի խնայուի իրենց ջարդի գործադրումը։

Հայ բժիշկը անբաժան չմնաց հայ ժողովուրդի գողդություն։ Թուրքը չխնայեց հայ բժիշկը, որ իր կոչումին հաւատարիմ ծառայած էր հայրենիքին եւ թուրք ժողովուրդին։ Եղեռնի առաջին օրերուն, հայ բժիշկները իրենց արիւնակիցներուն հետ միասին ձերբակալուեցան, բանտարկուեցան, տարագրուեցան եւ խորագրուեցան եւ անմարդկայինքն չարչարուեցան ու խողխողուեցան թուրքի ճիւաղային, ջարդարար եւ արիւնարբու ձեռքերով։ Անոնք արժանապատութեամբ մաս կազմեցին հայ նահատակներու մեծ փաղանգին։

Հետեւեալ թուրք բժիշկները ուղղակիօրէն կազմակերպած են խումբ մը հայ վիրաբոյժներու, ակնաբոյժներու եւ ատամնաբոյժներու սպանութիւնները՝ Մէհմէտ Ասաֆ, Մէհմէտ Ռէֆի, Շէֆքէթ, Սանի եւ Ֆէրիտոն։

Թուրք բժիշկներ ուղղակի եւ կամ անուղղակի մելսակցութեամբ պատասխանատու կը նկատուին նուազագոյնը 70 հայ բժիշկներու եւ վիրաբոյժներու, 15 բժշկան հայ ուսանողներու, 73 հայ դեղագործերու, 14 հայ

ատամնաբոյժներու եւ անորոշ թիւով հայ հիւանդապահութիւններու սպանութեանց։

Սակայն մոռնալու չենք եւ երախտագիտութեամբ յիշելու ենք, որ գտնուած են որոշ թիւով բարեսիրտ եւ խղճամիտ թուրք բժիշկներ, որոնք հաստատ մնացած են իրենց կատարած բժշկական ձիպոկրատի ուխտին։ Անոնք պաշտպանած են իրենց գործակից հայ բժիշկներէն ոմանք, արգելք հանդիսացած են անոնց սպանութեան, դարմանած են շատ մը հայ հիւանդներ եւ օգտակար գարձած են անտէր հայ զանգուածներուն։ Անոնք խստօրէն քննադատած եւ գատապարտած են Հայոց Ցեղասպանութիւնը կազմակերպող եւ գործադրող թուրք բեկալարութիւնը։

Օգտագործուած Աղբիւրներ՝

1. «Ազգը չէ մենած եւ անհնար է որ մեննի, բանտի եւ ախորի տարիներ», Թէոդիկ, 1919, վերիրատարակուած 1985, Անքիլիսա.

2. «Մեծ եղենի նահատակ հայ բժիշկներ», Տոք. Գասպար Կարոյեան, Պոսքոն, 1957.

3. «Մէկ ու կէս միլիոն հայերու ջարդը», Արամ Անտոնիսան, Պոլիս, 1921, վերահրատակուած Պէյրութ 1978.

4. «Գրիգոր Զօհրապի կիանի եւ գրական ժառանգութեան էջերից», Ալբրտ Շարուրեան, Համազգայինի հրատակութիւն, 1997.

5. Recognizing the Armenian Genocide, Vol.1, booklet by United Comemoration Committee of Canada, 1995.

6. The role of Turkish physicians in the world war I Genocide of Ottoman Armenians, Holocaust and Genocide studies 1,2(1986), Dr. Vahagn N. Dadrian.

7. Children as Victims of Genocide: The Armenian Case, Vahagn N. Dadrian, Journal of Genocide Research 5,no.3 (September 2003) 421-437.

Պատրաստեց՝
ՏՈՓԹ. ԿԱՐՊԻՍ ՀԱՐՊՈՅԵԱՆ

8 Փետրուար 1915-ին, Երիտթուրքերը որոշեցին գործադրել հայ ժողովուրդի բնաջնջման ցեղասպանական ծրագիրը

95 տարի առաջ, 8 Փետրուար 1915-ին, Օսմանեան կայսրութեան երիտթուրքական կառավարութեան պարագը-լուխները գաղտնի ժողովի հրաւիրեցին իրենց կուսակցութեան կելքոնական մարմինը՝ հայ ժողովուրդի բնաջնջման ցեղասպանական իրենց ծրագիրը գործադրութեան յանձնելու պատմական ծանրագոյն որոշումը կայացնելու համար:

Երիտթուրք կառավարութեան եռագլուխ զեկավարութիւնը կազմող Մեհմետ Թալեաթ (վարչապետ ու ներքին գործոց նախարար), Խսմայիլ Էնվեր (պատերազմի նախարար) եւ Ահմէտ Ճեմալ (ծովուժի նախարար եւ Սուլթոյ զինուորական կառավարիչ) փաշաները խուճապահար վիճակ ունեին: Կովկասեան ճակատի վրայ Էնվեր փաշայի զօրքերը ծանր պարտութիւն կրած էին: Թրքական պետութիւնը ինք պատերազմ յայտարարած էր Յարական Ռուսաստանի ու Անդրկամարդկանական պատմական զորքը 1914-ի աշնան թրքական զօրքը սկսած էր իր արշաւանքը, բայց Յունուար 1915-ին արդէն սկսած էր նահանջել եւ ոռուսական զօրքերուն ու հայ կամաւորական գունդերուն զիջիլ Արեւմտեան Հայաստանի նահանգները: Համբական շրջանի թրքական կառավարութեան անդիմամէտության ու ֆրանսամէտ քաղաքականութեան կոնսակ դարձուցած էր 1912-1913-ի Պալքանեան պատերազմի իր պարտութենէն վերականգնելու որոշումով, Կայսերական Գերմանիոյ հետ զինակցած թրքական իշխանութիւնները,

կանգնած էին անփառունակ նոր պարտութեան մը սեմին: Իթթիհատ վէ Թերաքքը (Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն) կուսակցութեան կերպունական Կոմիտէի 8 Փետրուար 1915-ի այդ գաղտնի ժողովին (որուն մանրամասնութիւնները բացայայտուեցան Առաջին Աշխարհամարտի աւարտին իթթիհատական իշխանութեանց յանցանքները մերկացնող դատավարութեան ընթացքին), էնվեր փաշա ահազանգ հնչեցուց թրքական պետութեան սպառնացող օրհասական վտանգին դէմ: Արեւմուտքէն եւ հարաւէն Անդլիան ու Ֆրանսան, իսկ հիւսիսէն ու արեւելքէն Ռուսաստանը պաշարման օզակը սկսած էին ծայր աստիճան սեղմել թրքական պետութեան շուրջ, որուն ուժասպառ անկումը անխուսափելի գարձած էր՝ արագացնելով Օսմանեան Կայսրութեան ամբողջական անդամահատումը: Ահա՛ նման ահազանգով թալեաթ-Էնվեր-Ճեմալ եռապետութիւնը երիտթուրք կուսակցութեան զեկավարութենէն պահանջեց իրագործման դնել հայ ժողովուրդի բնաջնջման նպատակով տարիներ առաջ մշակուած իրենց ցեղասպանական ծրագիրը:

Պատմաքաղաքական առանձին քննարկման նիւթէ է, թէ ինչո՞ւ իթթիհատը Պալքանեան պատերազմի օրերուն յլացած էր հայ ժողովուրդը ցեղասպանութեան ենթարկելու պատմական այդ ծանրագոյն յանցանքները:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԴԵՍՊԱՆ ՄՈՐԿԵՆԹԱՌԻՒ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԵՐԻՆ

«...Թոյլ տուէք պատմել դէպք մը, որ նկարագրուած է մեր հիւպատոսներէն մէկուն տեղեկագիրներուն մէջ, եւ որ այժմ մաս կը կազմէ Ամերիկայի պետական արխիւներուն: Յուլիսի սկիզբը 2000 հայ ամելէներ, ինչպէս թուրքերը կը կոչեն աշխատաւորի վերածուած զինուորները, Խարբերդէն ուղարկուեցան ճամբաներ կառուցելու համար: Խարբերդի հայերը հասկցան՝ ինչ կը նշանակէր ասիկա եւ կառավարիչին գութը հայցեցին: Սակայն պետական ներկայացուցիչը շեշտեց, որ վնաս պիտի չհասնէր այլերուն եւ նոյնիսկ կանչեց գերմանացի միսիոնար պրն. էհեմանը, որպէսզի հանդարտեցնէր խուճապը, պատւոյ իր խօսքը տալով ազնիւ մարդուն, որ նախկին զինուորները պիտի պաշտպանուին: Պրն. էհեման հաւատաց կառավարիչին եւ մեղմեց ժողովուրդին մտավախութիւնը:

Այսուհետեւ, իրականութեան մէջ, 2000 այրերէն իւրաքանչիւրը սպանուեցաւ եւ մարմինները նետուեցան քարայրի մը մէջ: Քանի մը հոգի խոյս տուին եւ անոնց միջոցով սպանդին լուրը հասաւ աշխարհին: Քանի մը օր ետք 2000 այլ զինուորներ Տիրապետիր ուղարկուեցան: Այս մարդիկը երկին

տափաստանները ուղարկելու միակ նպատակը զանոնք սպանել էր: Եւ որպէսզի դիմադրելու ուժ չունենային կամ խոյս տալով չփախչէին, իսկդ արարածները կանոնաւոր կերպով սովի ենթարկուեցան: Կառավարութեան գործակատարները ճամբուն վրայ առջեւէն կը քալէին, քիւրտերուն լուր կու տային, որ կարաւանը կը մօտենար եւ անոնց կը հրահանգէին կատարել իրենց հաճելի պարտականութիւնը: Սովահար եւ տկարացած զօրամասին վրայ լեռներէն վար կը խուժին ոչ միայն քիւրտ այրերը, այլեւ՝ կիները, որոնք մսագործի դանակներով կը յարձակէին, որպէսզի քրիստոնեայ մը սպանելով՝ Աստուծոյ ուշադրութեան արժանանային: Այս ջարդերը առանձին պատահարներ չէին. կը նամ մանրամասնորէն նկարգրել բազմաթիւ այլ դէպքեր, որոնք նոյնքան ահաւոր են, որքան վերեւ պատմուածը: Թրքական կայսրութեան տարածքին կանոնաւոր փորձ մը կատարուեցաւ սպանելու բոլոր առողջ այրերը. նպատակը ոչ միայն վերացնել էր բոլոր այրերը, որոնք կը նային հայերու նոր սերունդ մը բազմացնել, այլեւ՝ դիւրին զոհի վերածել բնակչութեան աւելի տկարմասը...»:

Երիտրուրքերու ղեկավար մարմինը 1908-ին

գիրը։ Այսօր արդէն Թանէք Աքչամի օրինակով թուրք այլախոհ մտաւորականները իրենք կը շեշտեն, որ Օսմանեան Կայսրութեան ստոյգ կործանման եւ անդամահատման վասնգին դէմ յանդիման՝ թուրք ազգայնամոլ պետական մտածողութիւնը ընտրեց «Ներքին բիւրեղացում» առաջացնելու ուղին՝ թրքացել իր հասարակական շաղախը խանգարող հայերէն եւ ընդհանրապէս քրիստոնեաներէն Փիզիքապէս «Ճերբազատուելու» նպատակով... Հայաստանն ու հայութիւնը այդպէս հռչակուեցան թրքական մարմնին մէջ կազմաւորուած «օտար եւ կործանարար քաղցկեղ» մը, որ «արմատական վիրահատման» պէտք է ենթարկուէր։

Օրին, երբ իթթիհատական զեկավարութիւնը կ'որոճար հայ ժողովուրդը ցեղասպանութեան ենթարկելու ահաւոր այդ ծրագիրը, նման քայլի դիմելու «նպաստաւոր» պայմաններ չկային: Ընդհակառակն՝ եւրոպական դիւնագիտութիւնը մօտէն կը հետեւէր թրքական իշխանութեանց քայլերուն եւ, հայ ժողովուրդի ազգային-մարդկային իրաւունքներու պաշտպանութեան առաջարրանքով, արդէն ձեռնամուխ եղած էր հայկական նահանգներուն ինքնավարութիւն տալու եւրոպական ծրագրին գործադրութեան:

8 Փետրուար 1915-ի իթթիհատական դեկապարութեան գաղտնի ժողովին, թրքական պետութեան վրայ իրենց մենիշխանութիւնը հաստատած թալեաթներուն համար «Հաստնյած» կը թուէր «յարմար պահ» ը, որպէսզի գործադրութեան յանձնէին Հայկական Ցեղասպանութեան ծրագիրը:

Եւ իթթիհատական զեկավարութիւնը այսպիսի օր մը, 95 տարի առաջ, տուաւ հրէշային որոշումը։ Առաջա-

յուց յատուկ մարմին մը իր կազմէն, Պէհաէտափին Շեքբրի գլխաւորութեամբ, որ հայ ժողովուրդի ցեղասպանութեան գործադրութիւնը պիտի ծրագրէր եւ կազմակերպէր: Յատուկ այդ մարմինը լիազօրութիւն ստացաւ պետական վարչամեքենան իր յարմար դատած եղանակով օգտագործելու, նաեւ՝ զինեալ «յատուկ միաւոր» ստեղծելու, որպէս զի հայ ժողովուրդի բնաշնչումը կատարուէր առաւելագոյն արագութեամբ եւ ամբողջական բրտութեամբ:

կոյս արգագլուխամբ և ամբողջական բրտութամբ։
Եւրոպան օրին պիտի չկարենար միջամտել, որով-
հետեւ արդէն պատերազմի մէջ էր թուրքերուն դէմ։ Իսկ
պատերազմի աւարտին, եթէ մինչ այդ թրքական պետու-
թիւնը յաջողէր հայ ժողովուրդը բնաջնջելու իր ծրագրին
գործադրութեան մէջ, արդէն անդամահատման անխուսա-
փելիութեան հետ հաշտուած թուրք պետական մտածողու-
թիւնը «մարսած» պիտի ըլլար զտարիւն թրքութիւն առա-
ջացնելու իր «պատերազմական աւար»ր։

շայտան ըր Հպատականական աւարդութեամբ:

Եւ Պէհաէտին Շեքիրի գլխաւորութեամբ՝ իթթի-հատական «յատուկ մարմին»ը 95 ատրի առաջ, 8 Փետր-ուարին, անցաւ... գործի՝ առաջին հերթին բանտերէն ազատ արձակելով եւ զինեալ «յատուկ միաւոր»ի մը մէջ մէկտեղելով բազմահազար ոճրագործ թուրքեր, ապա՝ օսմանեան բանակին մէջ ծառայող հայ զինուորները զինաթափ ընելով եւ տաժանակիր աշխատանքի ու Փիղիքական հաշուեյրդարի ենթարկելով:

ՆԱԶԱՐԵԹ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Սասոյ Զարդը

1915-ի Մայիսին սկսած էր կատաղի պայքարը, այժմ 1915 Յուլիս 15 էր: Երկու ամիս տեսող այս անհաւասար կոիւր շատ սուղի նստած էր ինչպէս Սասունցիներուն, նոյնպէս եւ թշնամիներուն:

Անդոկէն, որ բուռն ոմբակոծման ենթարկուած էր, այս հրէշային կրակին գէմ կոռուիլը անօգուտ էր, պէտք էր գրոհ տալ թշնամիին վրայ: Եւ ահա կը սկսի գիրկընդիմուն կոիւր, մինչդեռ թնդանօթները կը գոռային եւ խուճապի մատնուած կիներ, երեխաներ իրենց թաքստոցներէն դուրս ելած ատեն սրախողխող կ'ըլլային:

1915 Յուլիս 15-էն 22-ի ընթացքին սարսափելի կոիւներ տեղի ունեցան: Կիներ, երեխաներ, ծերեր օրհասական առիւծներու պէս Անդոկի գագաթներէն քարեր կը գլորէին դէպի Անդոկ բարձրանալ սկսող թշնամիներուն վրայ: Թնդանօթի որոտումին հետ մարդոց ճիչը, բազմաթիւ անսուններու բառաչը, ականջ կը խուլցնէին: Պերպերի եւ Գավլէրի հովիտները մարդկային դիակներով լեցուած էին եւ կ'արգիւէին գետի ընթացքը. ամբողջ եօթը օր Յուլիս 15-22-ին՝ Կ. գիրդի գետը իր բոլոր վտակներով արիւն կը հոսէր: Ոչ մէկ տեղ կարելի էր խմելու ջուր գտնել: Արիւնահոս գետի հոսանքին հետ կը քշուէին դիակներ, մարդկային անդամներ:

Վերջին օրհասական ժամերուն երբ գնդակ եւ փամփուշտ սպառելու վրայ էին, մէկ գնդակը չորս կտորի կը վերածուէր: Այդ խնայողութիւնն ալ անկարելի եղաւ: Մէկի մէկի ինկան անվեհեր հերոսները:

Կորիւնն ու Տ. Թորոսը երբ գիրքէ գիրք վազելով կը խրախուսէին զինուորները, գնդակահար եղան եւ ինկան հերոսաբար: Խուճապը սկսած էր եւ եօթն օրուայ կատաղի կոիւէ մը յետոյ Անդոկն ալ գրաւուեցաւ:

Միայն քանի մը տասնեակ կտրիճներ գաղտնի ճամբարով Խութէնի եւ Վահանի առաջնորդութեամբ Քան կոչուած լեռը գացին, ուրիէ յաջողեցան Կովկաս անցնիլ:

Անհամար կիներ եւ աղջիկներ ժայռերէն վար ձգեցին իրենք զիրենք: Թուրքերը Հայոց փոքրիկ մանուկները ոտքերէն բռնելով քարի վրայ խփեցին եւ փշրեցին անոնց գլուխները: Մեծ թիւով մանուկներ քարերու տակ պահուեցան իրենց մայրերուն կողմէ, ուր քանի մը օր յետոյ սովամահ մեռան:

Կառավարութիւնը ամէն կեանք փճացնելէ յետոյ, կրակի տուաւ հասուն եւ տհաս արտերը, որպէսզի հունձքն ալ փճանայ: Տուներու մէջ ցորենի հորերը հանուեցան եւ այրուեցան, որպէսզի եթէ մէկը իր թաքստոցէն դուրս գար սովամահ մեռնէր:

Շաբաթներով խուզարկութիւններէ ու գտնուածները սպանելէ յետոյ, վերահաս ձմբան սառնամանիքէն ազատելու համար՝ եւ այլեւս իր գործը վերջացուցած թրքական զօրքերն ու աշխէթները կը հեռանան Սասունէն, որ ծանրաբեռնուած էր դիակներով:

Սասունը ունի իր գարմանալի գաղտնիքները ու հրաշքները: Երկու ամիս տեսող ջարդերէն եւ անոր յաջորդող երկու ամսուան խուզարկութիւններէն յետոյ, դարձեալ Սասունը Սասունցիին կը մնար: Անդոկի ճգնաժամային բոպէներուն խուճապի մատնուած ամբոխը Կոչիկի եւ

Զըկնկոլի պէս տեղեր ապաստանելով 6-7000 հոգիի չափ ապատողներ եղած էին. ասոնք այժմ դարձեալ տէրն էին իրենց արիւնաներկ լեռներուն, որոնցմէ բնաւ ազատի չուզեցին:

Այսպէս 1914-ի աշնան սկսած ինքնապաշտպանութիւնը 1915-ի ամրան Յուլիսին իր սասակութեան գագաթնակէտին հասաւ: Այդ տարի լեռնականները երկար մաքառեցան, երկար յուսացին թէ ուռսերը իրենց օգնութեան պիտի հասնէին, բայց ամէն յոյս ի գուր էր եւ տեղի ունեցած էր անխուսափելին: Անդոկի անկումը, եօթնօրեայ սպանդը եւ արեան գետի յորդումը: Ոչ ոք անձնատուր ըլլալու մասին մտածեց, բայց այդ սխալն ալ եկաւ իր սոսկալի հարուածը տալու:

Յուլիս 15-22 աշաւոր սպանդէն եւ քանի մը շաբթուայ խուզարկութիւններէն եւ թրատումներէն պարտուած Լենկթիմուրի զաւակները հրճուանքով ետ կը դառնային: Ամէն բան լուած էր եւ մահը թեւատարած կը տիրէ ամբողջ Սասունի վրայ: Կամաց կամաց ստորերկրեայ քարանձաւներէն մեռելատիպ մարդիկ ուրուականներու նման դուրս կը սողային եւ իրենց սիրելիներու անհամար դիակներու մինակութիւնը տեսնելով լայն շունչ կը քաշէին:

Եւ քիչ չէր անոնց թիւը: Ասոնք ոչ մէկ բան գտնելով ուտեկու՝ սկսան սպանուած ոչխարիներու դիակները հաւաքիւէլ, ուտեկ մինչեւ որ ձիւնը եկաւ խլել այդ սնունդն ալ իրենց բերնէն: 5-6000 հոգիէ աւելի էր թիւը ջարդէն ապատուղներուն: Բայց վերահաս սովոր սկսաւ հնձել անոնց կեանքերը: Թուրքին պակաս ձգածը բնութիւնը եկաւ լրացնելու: Անտանելի գէպքերը անպակաս էին: Աղքիկ գիւղէն երեք հայեր իրենց 3-9 տարեկան զաւակները իրենց ձեռքով մորթեցին եւ կերան: Կելիկուզանցի եւ Տալւորիկցի քանի մը այրեր տեսնելով իրենց կիներուն եւ զաւակներուն անսւաղութենէ նուայումը, վերջ տուին անոնց կեանքերուն՝ իրենց խլ ձեռքերով խեղդելով զանոնք:

Լուսիկ անունով կին մը տեսայ որ նման պարագայի մը մէջ իր եղբօրը Տիգրանի ձեռքէն կը խուսափի եւ ամէն անգամ զայն տեսնելուն լեռները կը փախչէր:

Մկրօ Օսէեանը- այժմ էջմիածին է կը պատմէ- թէ ինչպէս ձիւն ձմեռուան մէջ երբ անկարելի էր կատու, շուն կամ որեւէ բան գտնել, արկեները հաներ է ոտքերէն եւ կրակի վրայ խսնձելով տասը օր անով անցուցեր է: Ուրիշ մը կը պատմէր, թէ ինչպէս իր վրայի այծի մորթին օրական ափի մը չափ կտոր մը կտրելով կը խսնձէր կ'ուտէր եւ օր մըն ալ մարմինը բաց կը մնար բուքին եւ ցուրտին ենթակայ: Նման անթիւ գէպքեր եւ զազրելի երեւոյթներ լեցուն էին:

Հատեր մահը աչք առած կը դիմէին քիւրտերու գիւղէր, կտոր մը հաց ուտեկու ու այնպէս մեռնելու: Երբ Դարբագի զազրելի գայմագամմը թալիպ էֆ. կը լսէ այդ բանը, իր մարդկեր կը զրկէ, այդ խեղճերը կը կանչէ եւ լաւ մը հագցնելէ ու կերակրել վերջ, կը բերէ Ղուրանը, ձեռքը անոր վրայ կը դնէ եւ կ'ըսէ:

- Կ'երդնում Մարգարէին եւ փատիշահին անուամբ, որ «ափ» եկած է բոլոր ազատածներուն, գացէք եւ որքան մարդ որ կայ Սասունը մէջ, հոս բերէք, թող փատիշահին աղօթք ընեն եւ հանգիստ ապրին:

Ու ամէն նոր եկող կուշտ ու հագուած ետ կը դառնայ, «ազատութիւն աւետելու»: Թալիպ էֆ լալով կը դիմաւորէր նորեկները. անձամբ կը սնուցանէր, հայրական խնամք կը տանէր, ու դժբախտ խեակները օրէ օր կը ստուարանային Դաբրդ գայմագամանիստ գիւղին մէջ ու մասնաւոր շէնքերու մէջ կը խնամուէին:

Մինչ ամէն մարդ կը պատրաստուէր թալէպ էֆ.-ին երթալ եւ վերջ տալ իր տառապանքին ու հանգիստ ապրիլ, քանի մը քաջեր, Մօրուք -Կարապետ Աւոյեան-, Չոլո Արբահամեան, Գամէի Համզէն եւ ուրիշներ թուրք նենգութեան տեղեակ, սկսան խնդրել, լալ եւ պաղատիլ որ չերթան իրենց ազատ կեանքը վտանգի տակ դնելու: Բայց շատերն ալ այս միտքը չափազանց յուետեն գտան: Անոնց կարծիքով ամօթ էր այլեւս կասկածիլ, երբ Ղուրանի վրայ երդում ըրած էր միւսիւլման Թալիպը:

1300 հոգիէ աւելի Սասունցիներ, այլ ու կին եւ երեխաներ Դաբրդ հաւաքուած էին, Թալիպ երբ տեսաւ որ նորեկներ չկան, կանչեց բոլորը եւ ըստ:

«Մուշէն հոս սննդեղէն բերելը դժուար ըլլալով, կառավարութիւնը Կ'ուզէ իր հնազանդ հպատակները հոն, քաղաքին մէջ խնամել»:

Թէեւ կասկած մը սկսաւ ծագիլ միամիտ լեռնական-ներուն մէջ, բայց Թալիպ էֆ.-ի քծնող եւ շողոքորթ լեզուն կը համոզէ գանոնք եւ այդ 1300-ոց ամբոխը ճամբայ կ'ինայ դէպի Մուշ:

Հազիւ հոն հասած էին, կառավարական շէնքին առջեւ այրերը եւ կիները զատ զատ -առաջինները մօս 300 հոգի-բանտ կը դնեն, իսկոյն կը շղթայեն, առանց կիներուն

զգացնելու, ըսելով որ Բաղէշ դրկեցինք: Իսկ կիները եւ մասնուկները -1000 հոգիի չափ- դէպի դաշտ կը տանին, իբրեւ թէ գիւղի մը մէջ բնակեցնելու: Բայց քանի մը ժամ յետոյ բոլորն ալ Մուրատ գետի եղերքը թափած կը դիտէին զիւրենք առաջնորդող զինուորներն ու սատիկանները, որոնք ետեւ կողմը անցնելով, կը սկսին հրայանաձգութեան ենթարկել խեղճ կիներն ու մասնուկները: Ոմանք ողջ ողջ գետի ալիքներուն կը յանձնուին, ոմանք գնդակահար կ'ինան: Ոչ մէկ անձ կ'ազատի, - բացի քանի մը գեղուհիներէ, որոնք թէեւ Մուշ կը տարուին, բայց քանի մը օրէն խոյս կու տան եւ բուք ու բորանին դէպի Սասուն կ'երթան հասնելու այն կտրիններուն, որ Թալիպի քծնանքներէն չէին խաբուած:

Այս անվհաստ քաջերու թիւը 2000-ը կ'անցնէր, որոնք գլխաւորաբար երեք տեղ կեղծունացած էին Կոչիկ, Արծուի Բոյն, Զկնկոյ եւ Գավրեսի ըսուած անմատչելի լեռներու եւ հսկայ քարանձաւներու մէջ: Քիւրտերու հետ ունեցած պատահական կուներէն իւրաքանչիւր կեդրոն բաւական զէնք ու սննդեղէն գրաւած էր եւ որովհետեւ ձմրան այդ եղանակին -1915 նոյեմբերէն 1916 Փետրուար-անկարելի էր այդ լեռներու վրայ յարձակիլ, սկսած էին գէթ չմեռնելու չափ ապրիլ: Իսկ երբ սնունդը կը վերջանար, խումբերով գիշերանց քիւրտ գիւղի մը վրայ կը յարձակէին եւ նոր սնունդ ու ոչխար կը բերէին: Այսպէս կ'անցնէին օրերը:

ՎԱՐԴԱՆ ՊԵՏՈՅԵԱՆ
«ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ» - (Դ)
1961

ԵՐԶԱԿԱՅԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ՝ ԶԱՐԴԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ (1915)

ՀՅԴ Արխիւներու հիմնարկը վերջերս հրապարակեց փաստաբուղթ մը, որ կը վերաբերի Հայոց Ցեղասպանութեան: Հիմնարկը փաստաբուղթի իր ծանօթագրութեան մէջ կ'լսէ.

Երգնկայի առաջնորդը ընդարձակ տեղեկագիր մը յղած է Պոլսոյ Զաւէն պատրիարքին: Տեղեկագիրը կը կրէ: Մայիս 12, 1915 թուականը եւ կը գտնուի ՀՅ Դաշնակցութեան Պալքաններու Կեդրոնական կոմիտէի թուղթերուն մէջ:

Երգնկայի շրջանին մէջ տեղի ունեցող բրժական հարստահարութիւններուն ու շարդերուն մասին սահմոկեցոցիչ վկայութիւններ կան այս տեղեկագրին մէջ: Հոն կը նկարագրուին դէպէեր, որոնցմէ ոմանք տեղի ունեցած են 1915-ի Մարտին, ինչ որ անգամ մը ես ցոյց կու տայ, թէ Ապրիլ 24-էն շատ առաջ արդէն բրժական կառավարութիւնը սկսած էր ցեղասպանական արշաւը հայերու դէմ: Արխիւներուն մէջ այս փաստաբուղթը կը կրէ 882-9 կարգարիւր:

**ԵՐԶԱԿԱՅԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ ՆԱՄԱԿԸ ԶԱՒԷՆ
ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ
12 ՄԱՅԻՍ 1915**

Ա.- Թէքէլիֆի համար ինչ որ առին թուրքերէն, տասնապատիկը առին հայերէն: Զիեր, չորիներ կը բերէին հայ վաճառականներու գրան առջեւը, ու ինչ որ կը գտնէին իսանութին կամ մաղազային (մթերանոց) մէջ, նոյնութեամբ կը բեռոցնէին ու կը տանէին, չոգ չէ թէ բեռոցուածներու շատերը, բաւական էր որ հայերու քով կը գտնուէին եւ անոնց մաղազինէն կը պարպէին: Իսկ երբ գրաւումի կարգը թուրքերու կու գար, քոմիսիոնի (բռնագրաւող յանձնախումբի) անդամները նախապէս անոնց լուր կու տային մէկ օր առաջ, թէ պիտի գային. ասոր վրայ, անոնք իսանութի ապրանքները տուն կը փոխադրէին: Իսկ եթէ ունէ հայ աննշան բան մը փոխադրելու ըլլար, փողոցներուն գլուխը կեցող գէտերը իսկոյն կը բռնէին ապրանքները, փոխադրողները կ'առաջնորդէին բանս եւ հոն խիստ խոշտանգումներէ յետոյ, կը զրկին Կարին՝ պատերազմական ատեանին: Շատ մը հայեր այսպէս ի զուր պատերազմական ատեան զրկուեցան:

Աշնան սկիզբները Լեփեան Գրիգոր էֆենտին մեծաքանակ կտաւ բերել տուած էր, այն ատեն գրաւեցին անոր 800 հակը, իսկ վերջերս տունն ալ խուզարկելով, մնացած բոլոր ապրանքները առին, տարին: Կառավարիչը բացարձակ չնորհ մը ըրած ըլլալու համար, Գրիգոր Լեփեանը պատերազմական ատեանին չյանձննեց:

Բ.- Քառեակի (բռնագրաւող յանձնախումբ) խորհուրդով եւ արտօնութեամբը, զինուորական մուճանաթի գրագիրներէն Հագգը պէյ, շուկային մէջ Սարգիս Ստեփանեանի վաճառատունը կը մտնէ եւ հոն կանչելով աչքի զարնող հայերը, երկու օրուան մէջ 800 ոսկի դրամ կը գանձէ, եւ իբրեւ ձեւակերպութիւն շատ աննշան գումար մըն ալ թուրքերէն կը գանձէ: Բնաւ յայտնի չէ, թէ այս գումարները ո՞ւր ծախսուեցան կամ ո՞ւր զրկուեցան: Քառեակը ամէն ինչ է այստեղ, ոչ ոքին իրաւունք առուած է անոր որոշումներուն կամ գործադրութեան դիտողութիւնընել, կամ հարցում ուղղել: Արդէն կողոպտուղը հայն է ու թէեւ հայը բերան ունի, բայց այս պարագային իր լեզուն բերնին մէջ չի դառնար:

Գ.- Շուկաները պարպելէ յետոյ, կարգը կու գայ տուներու խուզարկութեան: Զարագործ ոստիկանները ոչ

արցունքի կը խնային եւ ոչ ալ զգացումի: Խուզարկութեան միջոցին, կիներու սնառուկներու զգեստները կը քրքրեն, զէնք ու պոմպա փնտոելու համար եւ պատահի որ պղտիկ զէնք մը կամ որսի հրացան մը ու փամփուշտներ գտնուէին, իսկոյն կը բանտարկէին եւ ծեծելէ յետոյ, կը զրկին պատերազմական ատեանին: Երեկոյ մը ուշ ատեն, Արամ Սրապեանը եւ Խնձորեկացի Փիլիպոսը կը տանին բանտ եւ այն աստիճան կը ծեծեն, որ շաբաթներով անկողնի կը ծառայեն: Մի քանի օր յետոյ, Աշամ Աշոտը կը ձգեն, իսկ Փիլիպոսը Կարին կը զրկին: Ֆերեղակ Սմանեան Հմայեակի տունը կը խուզարկէին, որ ամիս մը առաջ վարձած է եղեր: Տանը թոնիրի տակէին շատ հինէն մնացած ջրհորի նման փոս մը երեւան կ'ելլէ: Այս գիւտին վրայ Հմայեակը այնքան կը ծեծեն, որ ոտքի կենալու անկարող վիճակի կը մատնուի եւ 15 օր տունը հիւանդ կը պառկի: Երբ խեղճը անկողնին կ'ելլէ, անմիջապէս կը բռնեն ու բանտ կը կոխեն: Բանտին մէջ մահու չափ ծեծելէն վերջը, աքցանով մատներու եղունգները եւ գլխի մազերը բոլորը կը քաշեն: Խելակորոյ կ'ըլլայ եւ երբ ջուր սրսկելով կ'ուշաբերի, անընդհատ կը ծեծեն, զարցնելով թէ ի՞նչ պահ-ւած է փոսին մէջ:

Երբ խեղճը իր բան մը չգիտնալը կը յայտնէ, տանջանքը աւելի եւս կը սաստկացնեն: Ամենէն ետքը տաճկերէն թուղթ մը կը ներկայացնեն եւ բռնի ստորագրել կու տան, որուն մէջ գրուած է եղեր, թէ փոսին մէջ զէնք ու պոմպա պահած են եղեր: Յետոյ զինքը կը զրկեն Կարին, իսկ ստորագրուած թուղթը ցարդ երեւան չելաւ: Տեսնէնք վաղը ի՞նչ հրէշային նախմիրներ գործել տալու գուռ պիտի բանայ: Քաղաքին մէջ շատերու տուներ խուզարկեցին, բարեբախտաբար ոչինչ գտան: Քառեակի նպատակն է անցեալ տարուան պոմպային հետք մը գտնել, որ ամբողջ հայութիւնը փնտացնեն երզնկայի մէջ: Քաղաքէն յետոյ, կարգ կու գայ գիւղերուն:

Դ.- Ժանտարմայի յիսնապեա Սիւլէման էֆ. երեսուն ստիկաններով Մարտ 14-ին Միննի գիւղը կ'երթան: Նախ գիւղացիներէն հարիւր ոսկի կը պահանջեն, առանց ըսելու թէ որո՞ւ հրամանաւ, եւ ի՞նչ նպատակի համար: Գիւղացիները այդքան ստիկաններու ներկայութենէն ահաբեկուած չեն իսկ հարցներ, թէ այդ ի՞նչ դրամ է: Միայն կ'աղաչեն, որ աւելի գիւղամատչելի գումար մը պահանջուի, որ պարտքու խարճով կը նան ճարել: Շատ աղաչանք յետոյ, 50 ոսկի որոշում կու տան եւ հարեւան-

Աերէն փոխ առնելով 64 ոսկի դրամ կը հաւաքեն: Դրամի գանձուէն յետոյ, մինչեւ առաւօտ կերուիում կ'ընեն եւ առտուն կանուխ կը սկսին խուզարկութեան, կը ծեծեն այրերը, կիները եւ զաւակները եւ պոմպա ու գէնք կը պահանջեն: Ծեծուղները, անոնց պարագաներու լացն ու կոծը եւ ատոր դիմաց տաճիկներու հրէշային բրդջոցը ամեն աշուկի տեսարանն է, որ կը պարզէ: Գիւղին քահանան հինգ անգամ կը ծեծուի, իսկ երբ թուրքերը զայն ծեծելէ կը յոգնին, կը դիմեն այլեւայլ ճիւաղային հնարքներու. օրինակ, սենեակի մէջ կը բանտարկեն ու վրանին հրազէն կը պարպեն: Օթեւճի Հավոզ անուն հրէ մը, Սահմանադրութենչն յետոյ, որ Մարթինի հրացաններ կը տանի այդ գիւղը եւ սուլ գիներով կը ծախէ, այժմ ցուցմունքներ կ'ընէ: Ճարահատեալ՝ զէնք ունեցողներու անունները կու տան: Զէնքերը հաւաքելէ յետոյ, սուր մը կը կախեն քահանային մէջքը, ֆիշելիք մը կուրծքին, հրացան մը ուսին, միւսներն ալ նոյն կերպով, քահանան առջեւնին ձգած, կը բերեն քաղաք, եւ գիտմամբ բազմամարդ փողոցներէն անցընելով, բանտ կը տանին: Բանտին մէջ ալ ծեծելէ յետոյ, Աւագ Ռւբեաթ օր, 40-ի չափ գիւղացիներու հետ Կարին դրկեցին:

Եեծի ազգեցութենչն եւ վախէն կիներ կը վիժեն. Կարս մը եւ երիտասարդ մը վախէն կը մեռնին ու քանի մը հոգի ալ վատանգաւոր կերպով հիւանդ են: Այս գիւղը մինչեւ հիմա բազմաթիւ թէքլիփներ տուած է: Աշարի, էղնամի, էմլաքի եւ թիճարէթի համար 2000 ոսկի տուրք կու տայ կառավարութեան, այսօր սակայն մոխիրի վրայ նստած է: Այս բոլոր պատահածները, բոլոր քահանաներու ստորագրութեամբ բագրի մը ներկայացուցինք կառավարիչն, որուն պատճէնը արդէն յղեցինք ձերդ սրբազնութեան՝ Մարտ 20 թուրականով: Գիրը կարգալէ յետոյ, կառավարիչը ըսաւ.- Ի՞նչ իրաւասութիւնով այսպիսի գիր մը կը գրէք: Կը պատասխանենք, թէ ոչ ապաքէն բարեխնամ կառավարութիւնը հայոց առանձնաշնորհում տուած է, որով արտօնեալ ենք հանրութեան վերաբերեալ խնդիրներու մասին բագրի գրել եւ խնդրանք ընել: Կը պատասխանէ կառավարիչը, թէ հիմա երիտասարդ կառավարութիւն է, որ ձեզի առանձնաշնորհում չի կրնար տայ: Հետեւաբար իրաւունք չունիք գիր տալու, դիտողութիւն ընելու, կառավարութիւնը ինչ ուղէ, կ'ընէ: Եթէ ուղեմ այս գրով ձեզ կը յանձնեմ ընդհանուր դատախազին եւ դուք ալ բան կ'երթաք գիւղացիներուն քովը: «Պէտք էք. ըսինք, չենք ուղեր կառավարութեան գործերուն խառնուիլ, միայն թէ սատիկան մը ինչ իրաւունքով հինգ անգամ կը ծեծէ քահանայ մը մեռցնելու աստիճան. նոյնիսկ կը ծեծէ կիներ, պատիկ տղաք եւ աղջիկներ՝ անոնցմէ պոմպա պահանջելով: Անոնք ի՞նչ գիտեն պոմպան ինչ է: Հեռնէ՞ն բռնեցիք գիւղացիները, որ զինուած քաղաք կը բերէք ժողովուրդը գրգուելու համար: Ան պատասխանեց.- ցարդ երկրին վաճառականութիւնը ձեր ձեռքն էր, յետ այսու ամէն բան պիտի առնենք ձեր ձեռքէն. ես առաջնորդարանը չեմ ճանչնար, իբրեւ կրօնաւոր լոկ կրօնական գործերու կը խառնուիք, անկից անդին գործ չունիք», եւայլն:

Ե.- Մեղուացիք գիւղի մէջ, յիսնապեա Սիւլէյմանը, օժանդակ ունենալով գիւղին չարագործ միւտիրը՝ Ատելը. նոյն վերաբերումը կ'ունենայ: Նախ դրամ կը հաւաքեն, յետոյ խուզարկութիւնը ապարդիւն ըլլալով, կը ստիպեն գիւղացիները, որ դրացի թուրքերէն զէնք գնեն: Սաստիկ ծեծի տակ գիւղացիները, որ դրացի թուրքերէն զէնք գնեն: Սաստիկ ծեծի տակ գիւղացիները, կը պարտաւորուին իրենց ինչքը ծախելու եւ թուրքերէն զէնք գնելու: Այս բոլորէն յետոյ, քահանան քանի մը գիւղացիներու հետ, կը դրկեն:

Մեղուացիքէն յետոյ կ'երթան Արկան գիւղը. Հոս ալ աւելի զարգացած կերպով նոյն մեթուները գործ կը դնեն 60 ոսկի առնելէ ետքը, խուզարկութեան պատրուակով կիներու զարդեկները կը կողոպտեն: Ծեծը զարհութելի չափի կը հասնի. մէկը ոտքերուն, միւսը գլխուն վրայ կը նստի, խեղճ դատապարտեալը 200 հարուած կ'ուտէ, կրկին ու կրկին սթափեցնելէ ետքը:

Քանի մը կիներ ծեծի տակ մարեցան: Սիւլէյման կ'ըսէ, մինչեւ հիմա զէնք ունենալու իրաւունք ունէիք, հիմա իրատէ (պետական հրաման) ունիմ ձերբակալելու, զէնքերը ուզած ձեզմէ առնելու: Այս գիւղին մէջ չմուած բան մըն ալ պատահէր է: Մոլլա գիւղէն Աւետիս Ղենիկեան եւ միթար Համբարձում Պետրոսեան, որոնց ստիկանները միասին տարած էին, երբ ծեծէն բոլորովին կը նուազին, կը քաշեն արտաքնոցը եւ հոն վրանին երկու կերպ աղտոտելէն ետքը, առուի ջուրը կը նետեն: Ասկէ զատ միւտիր Ատելը, Շաքիրը եւ Ռողամը 3-4 ժամ հայ կնոջ մը տունը կ'երթան, կը մնան: Յետոյ կինը ծեծի տակ մեռաւ: Քանի համար ալ հիւանդ են տակաւին:

Եեծ Ագարակ գիւղին մէջ, խուզարկութիւններ կը կատարեն նոյն խուզդուռ միջոցներով, 90 ոսկի կ'առնեն եւ 6 հոգի կը դրկեն Կարին պատերազմական ատեանին: Մոլլա գիւղը նոյն բախտին կ'արժանանայ: Տաճրկի մէջ չէթէնները պատուոյ խօսքեր կըսեն, որով հարս ու աղջիկ լեռու կը փախչին: Դէպէքը տեղի կ'ունենայ Զատկի ճրագալոյսին: Զեթէնները եկեղեցի կը խուժեն, ժողովուրդը լեղապատառ կը փախչի: Պատարագը կ'ընդհատուի, քահանան կը խոշտանգուի:

Զ.- Մահմուտ Պէքիր գիւղին մէջ- նախ մեղմ կը վարուին, երեք հոգի բոնելով, քաղաք կը տանին: Սիւլէյմանը այդ երեքէն 15 ոսկի կը պահանջէ, որպէսզի չքանարկէ: Դրամը առնելէ յետոյ, կը տանին բանտ, անկէ կը հանեն ու կը տանին Սիւլէյմանին տունը, ուր օժելի Հավոզ, ձեռալ ողլու Շաքիր եւ ուրիշ իմեր սարսափելի կը ծեծէն, երեքն ալ կը նուազին ու երբ կը սթափին, կը տանին արտաքնոց եւ վրանին կը միզեն: Երկար ատեն հոն մնալէն ետքը նորէն կը տանին Սիւլէյմանին տունը ու կը սկսին արցանով եղունգները քաշել, մէկուն ալ երկու մատը աքցանով կը փրցնէն: Կը հարցնեն, զէնքերու տեղուն անունները, «Եթէ չէք. ըսինք, ըսինք, չենք ուղեր կառավարիչը կ'ընդհանութիւնը անոնցմէ պոմպա պահանջելով: Անոնք ի՞նչ գիտեն պոմպան ինչ է: Հեռնէ՞ն բռնեցիք գիւղացիները, որ զինուած քաղաք կը բերէք ժողովուրդը գրգուելու համար: Ան պատասխանեց.- ցարդ երկրին վաճառականութիւնը ձեր ձեռքն էր, յետ այսու ամէն բան պիտի առնենք ձեր ձեռքէն. ես առաջնորդարանը չեմ ճանչնար, իբրեւ կրօնաւոր լոկ կրօնական գործերու կը խառնուիք, անկից անդին գործ չունիք», եւայլն:

Ետէ Սիւլէյման գիւղին մէջ, յիսնապեա Սիւլէյմանը, օժանդակ ունենալով գիւղին չարագործ միւտիրը՝ Ատելը.

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ» ՆԻՒԹԸ ՈՒՍՈՒՑԱՆՈՐ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ ՀԱՄԱՑԱՆՑԻ ՎՐԱՅ

Ստորև ուսուցիչներու համար կը ներկայացնենք շարք մը կայքէջեր, որոնք կը պարունակեն Հայկական Ցեղասպանութեան նիւթը ուսուցանելուն օժանդակող բազմաթիւ նիւթեր:

1.TeachGenocide.com
www.teachgenocide.com

Այս կայքէջը ըստ էութեան համացանցի վրայ գտնուող գրադարան մըն է, որ կը հրատարակուի մասնաւորապէս ուսուցիչներու համար՝ Ցեղասպանութեան Ուսուցման Նախագիծին (The Genocide Education Project / www.genocideeducation.org) կողմէ: Հոն կարելի է գտնել Հայկական Ցեղասպանութեան թէ այլ մարդկային իրաւունքներու զանգուածային խախտումներու մասին զանգան ուսուցման աղբերներ՝ զորս կարելի է գործածել ուղղակիորէն դասարաններու մէջ: Այս «գրադարանին» մէջ տեղ գտած են դասագիրքեր, օրաթերթերէ վերցուած գրութիւններ, տեսաերիզներ, քարտէսներ, վերապրողներու վկայութիւններ եւ աւելին:

2. Facing History & Ourselves - FHAO
www.facinghistory.org

FHAO-ն ոչ միայն կը հայթայթէ հոյակապ աղբիւրներ Հայոց Ցեղասպանութեան մասին, այլ նաև առիթ կ'ընծայէ առցանց (online) կապ հաստատելու եւ ձեռք ձգելու դասագիրքեր: «Դասեր եւ Ընթերցումներ Հայկական Ցեղասպանութեան Վերաբերեալ» (Lessons & Readings on the Armenian Genocide) վերնագրին տակ կարելի է գտնել դասածրագիրներու (lesson plans) շարք մը՝ Հայկական Ցեղասպանութեան զանգան երեսներուն մասին:

«Ոճիրներ մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ՝ Հայոց Ցեղասպանութիւնը» (Crimes Against Humanity & Civilization: The Genocide of the Armenians) աշխատանքը ուղեցոյց մըն է, զոր կարելի է հասուած առ հասուած վարբեննել (download) համացանցէն եւ օգտագործել աշակերտներու ուսուցման համար:

3. California Department of Education
<http://www.cde.ca.gov/ci/hs/im/documents/modelcurrichrgenoc.pdf>

Գալիֆորնիոյ Կրթական Նահանգային Գրասենեակի կայքէջին վրայ՝ վերոնշեալ բաժնին մէջ կը գտնենք Մարդկային իրաւունքներու եւ Ցեղասպանութեան թեմայի ուսուցման դպրոցական կրթական ծրագրի ախտօրինակ մը՝ պատրաստուած Գալիֆորնիոյ Նահանգային կրթական վարիչ մարմինի (California State Board of Education) մասնագէտներուն կողմէ: Սոյն տիպօրինակը, որ կը խօսի

մարդկային իրաւունքներու եւ Ցեղասպանութեան մասին, կարելի է ունենալ միայն որպէս PDF ծրար: Անիկա կրնայ մեծապէս օգնել ուսուցանելու Հայկական Ցեղասպանութեան թեման՝ յատկապէս 20-րդ դարու միւս ցեղասպանութիւններուն հետ համեմատելու ծիրին մէջ:

Կայքէջին մէջ կը կարդանք հետեւեալ բացատրութիւնը. «Մարդկային իրաւունքներու եւ Ցեղասպանութեան թեմայի ուսուցման դպրոցական կրթական ծրագրի սոյն տիպօրինակը կ'արտացոլէ Գալիֆորնիոյ ժողովուրդին եւ անոր օրէնսդիրներ ներկայացնեցիչներու փափաքները, եւ կը միտի դասարանային աշխատանքներու ընթացքին հետեւողական ուղղութիւններ տալ ուսուցիչներուն եւ աշակերտներու կրթութեան պատասխանատու անձերուն:

Այս տիպօրինակը ուղղուած է Գալիֆորնիոյ պետական դպրոցներուն մէջ պատմութեան եւ ընկերային գիտութիւններ արձարծող դասանիւթիւններու ուսուցման»:

4.Ողջակիզման եւ եւ Ցեղասպանութեան Ուսուցման Կեդրոն,
Մինիսուրբայի համալսարան (Center for Holocaust and Genocide Studies,
University of Minnesota)
www.chgs.umn.edu

Այս կեդրոնին տնօրէնը, Ստեփեն Ֆինստեն (Stephen Feinstein), Ցեղասպանութեան հոչակաւոր ուսումնասիրող, շատ ուշագրաւ էջ մը պատրաստած է Ցեղասպանութեան մասին, որ կը պարունակէ Հայոց Ցեղասպանութեան մասին եւ աշակերտներու ուսուցման համար մէծ թիւով թղթածրաբներ, ինչպէս նաև հրեաներու Ողջակիզման եւ 20-րդ դարու այլ ցեղասպանութիւններու մասին աշխատութիւններ:

5.The Legacy Project
www.legacy-project.org

«Ժառանգաւանդութեան Ծրագիր» (The Legacy Project) կը ներկայացնէ տեսողական եւ գրական արուեստի գործերու հաւաքածոյ մը՝ ստեղծագործուած 20-րդ դարուն մէջ պատահած ահաւոր գագանութիւններէ վերապրողներու շառաւիդներուն կողմէ:

Հոն կան Հայկական Ցեղասպանութեան, Ողջակիզման եւ Քամպուսիայ ցեղասպանութեան մասին խօսող տեսողական եւ գրական արուեստի գործեր:

6. Cobblestone եւ Faces
www.cobblestonepub.com/resources/cob0005t.html

Cobblestone եւ Faces գրքոյները Cobblestone-ի

արտագրութեամբ մանկական հրատարակութիւններ են: Հրատարակողները կը նպատակադրեն ներկայացնել այնպիսի աշխատանքներ, որոնք ոչ միայն հետաքրքրաշարժ ու հաճելի ընթերցանութիւններ են, այլ նաև պատմութեան, աշխարհի մշակոյթներու եւ ընկերային գիտութիւններու շուրջ յաւելեալ մանկավարժական աղբիւրներ:

Cobblestone եւ Faces կը ներկայացնէ ուսուցիչներու առցանց ուղեցոյցներ, որոնք կ'արձարձեն Ցեղասպանութեան շարք մը առնչակից նիւթեր, ինչպէս մարդու անմարդկայնութիւնը մարդու հանդէպ, մշակոյթներու այլազանութիւնը, եւայլն:

Ներառեալ այստեղ կարելի է գտնել բոլոր կարգերու համար Հայկական Ցեղասպանութիւն ուսուցանող ուսուցիչներու ուղեցոյցներ եւ դասածրագիրներ, ուր կան զանազան տեսակի դասարանային աշխատութիւններ, զրոյց յարուցող հարցումներ, թելադրուած դաշտագնացութիւններ եւ զանազան ցանցային կապեր աշակերտներու եւ ուսուցիչներու համար: Կայքէջը կը պարունակէ աշակերտական նախագիծներու (project) գաղափարներ՝ Հայկ. Ցեղասպանութեան մասին:

Վերոյիշեալ երկու առցանց ուղեցոյցները մատչելի են ձրիօրէն այցելելու եւ վարքենելու (download):

7. Teaching Tolerance

The World Was Silent (no. 22 / Fall 2002)

www.tolerance.org

Հայկական Ցեղասպանութեան ուսումնասիրութիւնը յիշողութեան եւ պատասխանատութեան խնդրայարոյց հարցումներ կը յառաջացնէ:

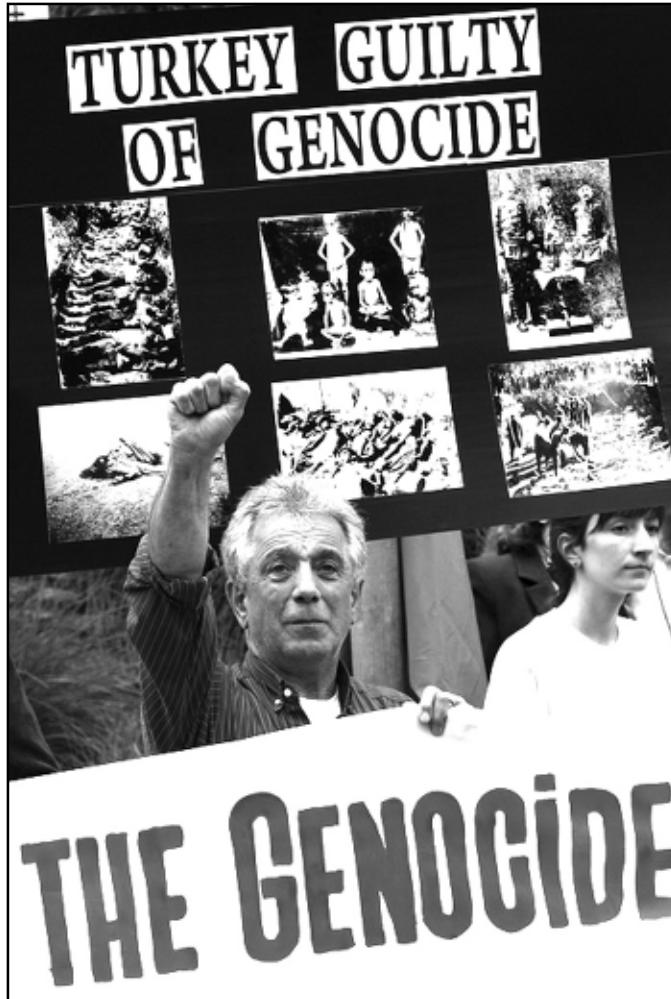
Երբ աշակերտները լաւ կը ճանչնան միջազգային ընտանիքին կողմէ այնքան յաճախակիորէն անտեսուած Հայկական Ցեղասպանութեան մանրամասնութիւնները, անոնք կը սկսին խորհրդածել անոր բարոյական պատասխանատութեան, ինքնութեան եւ ուրացումի մասին: Կարգ մը մանկավարժներ կը կարծեն թէ մենք մեր աշակերտներուն լաւապէս ծառայած չենք ըլլար, երբ կը փորձենք «Հեռու պահել» զիրենք աշխարհի չորս կողմերը տեղի ունեցող այլ զարհուրելի ցեղասպանութիւններէ, որոնք այսքան մեծ վնաս կը հասցնեն մարդկութեան:

Այս կայքէջը հաւասարապէս կը հետաքրքրէ ուսուցիչներն ու աշակերտները եւ հոն կարելի է գտնել ուսուցման միջոցներ, խմբագրի ակնարկներ եւ արխիւային յօդուածներ:

8. Anne Frank Lessons in Educating for Human Rights
(Մարդկային իրաւունքներ ուսուցանող Անն Ֆրանքի դասեր)
fcit.usf.edu/HOLOCAUST/activity/68plan/afcntr1.htm

Այս կայքէջը պատրաստուած է Դոկտ. Ճոյս Աբսէլի կողմէ, Անն Ֆրանք կեդրոն, Միացեալ Նահանգներ: Ճոյս Աբսէլ Ցեղասպանութեան ուսումնասիրող, Նիւ Եորթի համալսարանի ընդհանուր գիտութիւններու ծրագրի ուսուցչապետ, ինչպէս նաև իրաւաց աշխատանքներու վարիչ է: Ան նաև նախագահած է Ցեղասպանութիւն Ուսումնասիրողներու Միջազգային կազմակերպութիւնը 2001-էն 2003:

Ուսուցման այս կեդրոնի 14-րդ բաժինը կ'առնչը Հայկական Ցեղասպանութեան: Հոն նախ հակիրճ պատմական մը կը տրուի, ապա կը խօսուի յիշողութեան եւ վե-

բապողներու վկայութեանց գերին մասին՝ զրոյցներ յառաջացնելով անպատճութեան շուրջ, թէ ինչպէս չարագործներու անպատճի մնալը կը սատարէ ուրացման գործնթացին, եւ վերջապէս շեշտը կը գրուի թէ այս բոլորը ինչպէս կը հակազդեն պատմական թէ բարոյական ուսուցման վրայ:

Դոկտ. Աբսէլ կ'ըսէ. «20-րդ դարը թիրախ ընտրւած խումբերու անդամներուն դէմ ուղղուած Ցեղասպանութեան դար եղած է: Ընդհանրապէս պատերազմը քողածածկոյթ եղած է Ցեղասպանութեան, եւ Հայկու դէմ տեղի ունեցած Ցեղասպանութիւնը պատահած է Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին»:

9. Հայկական Մանկավարժական Կեդրոն

The Armenian Education Center

www.armenian-educationcenter.org

Այս կայքէջը պատրաստուած է նեցուկ կանգնելու համար ԱՄՆ Վիրճինիա նահանգի դպրոցներուն մէջ Հայկական Ցեղասպանութեան ուսուցման ծրագիրներուն: Անիկա ուղղուած է նահանգային դպրոցներու մէջ պատմութիւն եւ ընկերային գիտութիւններ դասաւանդող ուսուցիչներուն եւ կը պարունակէ օգտաշատ նիւթեր՝ ուսուցման իմաստով:

Մեծ Եղեռնը պատկերող լուսանկարներու շարքի մը պատմութիւնը

Հայոց Ցեղասպանութիւնը վաւերագրուած է հարիւրաւոր լուսանկարներով, որոնք յստակ պատկերացում մը կու տան մարդկային ողբերգութեան ու զրկանքներուն, նուաստացումներու ու կեանքի համար մաքառումներու մասին: Անոնք միաժամանակ լուրջ փաստեր են թրքական ժխտողականութեան դէմ:

Այդ լուսանկարներու շարքին մէջ, առանձնայատուկ են հետեւեալ չորս լուսանկարները: Հայոց Ցեղասպանութեան թանգարանին կողմէ վերջերս իրականացուած ուսումնասիրութեան եւ բացայայտումներու արդիւնքով, ի յայտ դարձաւ, որ նկարները կը պատկանին նոյն լուսանկարչին, որ զանոնք նկարած է միեւնոյն վայրին մէջ: Լուսանկարներու շարքը կը ներկայացնէ 1915-ին բռնագաղթի ենթարկուած հայ տարագրիներու հոգեվարքի վերջին գրուազները Միջագետքի մէջ: Լուսանկարներու բնօրինակները պահպանուած են Վենետիկի Ս. Ղազար կղզիի Մխիթարեան միաբանութեան պահևստարանին մէջ եւ առաջին անգամ հրատարակուած են 1919-ի Փալիզի հաշտութեան վեհաժողովին՝ ներկայացնելու համար պատրաստուած Chemin de la Croix. Quelque tableaux de dernier episode du grand drame վերնագրով գրքոյկին մէջ:

Իսկ ինչպէ՞ս լուսանկարները վենետիկ հասած են: Հալէպի մէջ, անդիւցի սպայ մը զանոնք գրաւած է թուրք ռազմագերիէ մը եւ հետը տարած եղիպտոս, ուր հաւանաբար հայու մը ձեռքով փոխանցուած է Մխիթարեան միաբանութեան:

Առաջին լուսանկարին մէջ պատկերուած են 6 հոգի, որոնցմէ 4-ը երեխաներ են: Յատկանշական է դիմացորվ աղջկան պարագան, որովհետեւ ան ներկայ է բոլոր չորս լուսանկարներուն մէջ, որոնց մէջ արձանագրուած է իր կեանքի ու մահուան պատմութիւնը:

Չորս լուսանկարներուն մէջ պատկերուած է նաեւ փոքրիկ տղայ մը (առաջին լուսանկարի կեղունը):

Առաջին, երկրորդ եւ չորրորդ լուսանկարներու խորապատկերները ակնյայտուին նոյնն են, ինչ որ կը

փաստէ, որ լուսանկարները առնուած են միեւնոյն վայրին մէջ, թերեւս Միջագետքի մէջ: Երկրորդ եւ չորրորդ լուսանկարներուն մէջ երեւցող բոյսը նման է արմաւենիի, որմէ կարելի է ենթադրել, որ վայրը կը գտնուի Միջագետքի մէջ:

Առաջին լուսանկարին մէջ պատկերուած են 6 հոգի՝ ծայրայեղ հիւծած եւ կիսամերկ վիճակով: Նոյն 6 հոգին պատկերուած են նաեւ երկրորդ եւ երրորդ լուսանկարներուն մէջ: Տարիքով ամենէն երէցները՝ պատին տակ նստած երկու կիներն են, որոնցմէ մէկը կը գլխաշորով է, միւսը՝ կիսամերկ: Երեխաներէն երկուքը գլխաշորով կնոջ կողքին նստած են, միւս երկուքը՝ կիսամերկ կնոջ առջեւ:

Երկրորդ լուսանկարին մէջ կը յայտնուի տղամարդ մը՝ հաւանաբար թուրք պաշտօնեայ մը, որ հացի կտորը ձեռքին կը ծաղրէ անօթի ու սոված հայերուն: Հաւանաբար ամենէն հիւծածը գլխաշորով աղջկին է, որ պարզած է ձեռքը դէպի հայը՝ պառկած

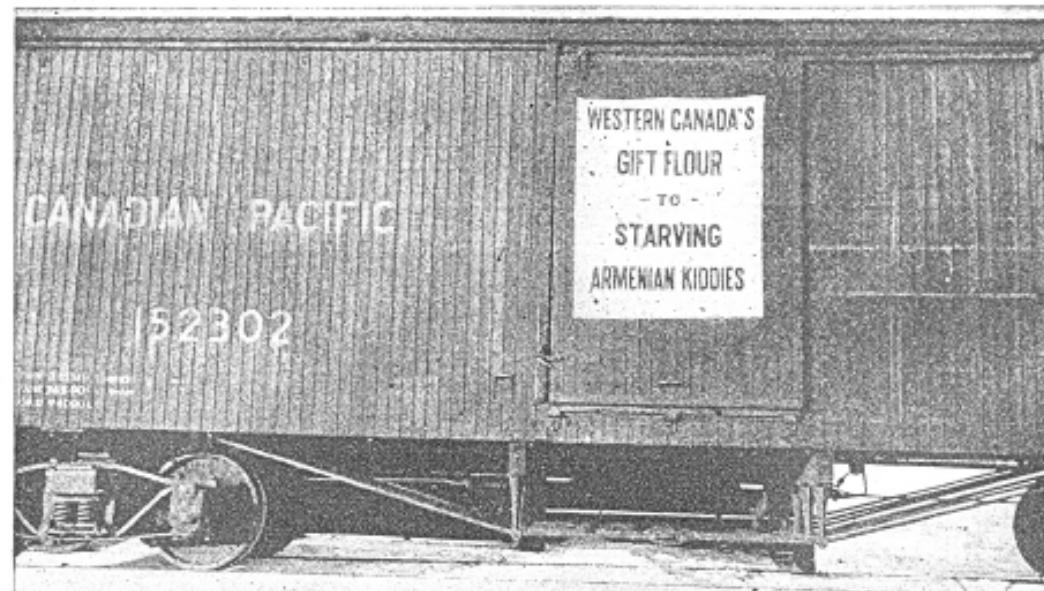
Վիճակի մէջ:

Երրորդ լուսանկարին մէջ, նոյն հայ տարագիրներու խումբը, պատի մը տակ, կաթսայի մէջ բան մը կ'եփեն: Այս լուսանկարին մէջ յայտնի է արդէն՝ որ գլխաշորով աղջիկը անկարող է շարժելու եւ ամենայն հաւանականութեամբ, կեանքի վերջին վայրկեաններն է, որ կ'ապրի:

Չորրորդ լուսանկարին մէջ, գլխաշորով աղջիկը պառկած է պատգարակին վրայ եւ հաւանաբար արդէն մահացած է: Պատգարակը տանող երիտասարդ աղջիկներն ու պատանին այս լուսանկարներու շարքին մէջ առաջին անգամ կը յայտնուին, եւ դատելով այն հանգամանքէն, որ հագուստով են, կարելի է ենթադրել, որ անոնք հոն հասած հայ տարագրեալներու նոր խումբ մըն են: Պատգարակը տանող տղուն ետին կ'երեւի գետին պառկած ֆէսով փոքրիկ տղան, որ հաւանաբար նոյնպէս մահացած է:

ՀՈՐԻԶՈՆ - յաւելուած

WESTERN Canada farmers, despite poor crop results, donated sufficient wheat that when milled made eighteen carloads of flour to be shipped to the starving orphans of Armenia. In all, the donation consisted of 1,360,800 pounds, or sufficient to make 2,000,000 loaves of bread. The train is shown ready to leave Portage la Prairie, whence it went over the Great Northern.

The cars will travel direct to New Orleans, where the contents will be shipped to the relief headquarters in Constantinople and be distributed from there. Each car bore the poster shown in the picture and the railway officials agreed that the posters shall remain on the cars until New Orleans is reached.

Near East Relief State Offices

ALABAMA: 1219 Volunteer State Life Bldg., Chattanooga, Tenn.
ARIZONA: 20 Central Bldg., Phoenix, Ariz.
ARKANSAS: 407 Donaghay Bldg., Little Rock, Ark.
CALIFORNIA (North): 333 Mills Bldg., San Francisco, Calif.
(South): 517 Wright & CalleNDER Bldg., Los Angeles.
COLORADO: 413 Chamber of Com. Bldg., Denver, Colo.
CONNECTICUT: 612 Hartford-Connecticut Trust Co. Bldg., Hartford, Conn.
DELAWARE: 402 Industrial Trust Bldg., Wilmington, Del.
DISTRICT OF COLUMBIA: 308 Bond Bldg., New York Ave., & 14th St., Washington, D. C.
FLORIDA: 505 Clark Bldg., Jacksonville, Fla.
GEORGIA: 409 Georgia Sav. Bank, Atlanta, Ga.
IDAHO: 417 Peyton Bldg., Spokane, Wash.
ILLINOIS: 19 South La Salle St., Chicago, Ill.
INDIANA: 403 City Trust Bldg., Indianapolis, Ind.
IOWA: 521 Securities Bldg., Des Moines, Iowa.
KANSAS: Central Nat'l Bank Bldg., Topeka, Kans.
KENTUCKY: 401 Louisville Trust Bldg., Louisville, Ky.
LOUISIANA: Room 10, Grunewald Hotel, New Orleans, La.
MAINE: Room 23, 80 Exchange St., Portland, Maine.
MARYLAND: 14 W. Franklin St., Baltimore, Md.
MASSACHUSETTS: 121½ Little Bldg., Boston, Mass.
MICHIGAN: 1105 Stroh Bldg., West, Detroit, Mich.
MINNESOTA: 305 Oneida Bldg., Minneapolis, Minn.
MISSISSIPPI: 5 Orkin Bldg., Jackson, Miss.
MISSOURI (East): 1423 Chemical Bldg., St. Louis, Mo.
(West): 601 Scarritt Bldg., Kansas City, Mo.
MONTANA: 7 Montana Bldg., Helena, Montana.
NEBRASKA: 401 Mickel Bldg., 15th & Harvey Sts., Omaha, Nebr.
NEVADA: 333 Mills Bldg., San Francisco, Calif.

Make checks payable to Near East Relief and send to nearest State Office

NEW HAMPSHIRE: 805 Amoskeag Bank Bldg., Manchester, N. H.
NEW JERSEY: 156 Market St., Room 36, Newark, N. J.
NEW MEXICO: 20 Central Bldg., Phoenix, Ariz.
NEW YORK: 925 Broadway, New York City.
NORTH CAROLINA: 901 Citizens' Nat'l Bank, Raleigh, N. C.
NORTH DAKOTA: 12 A. O. U. W. Bldg., Fargo, N. Dak.
OHIO: 404 The 1900 Euclid Bldg., Cleveland, Ohio.
OKLAHOMA: 409 Grain Exchange Bldg., Oklahoma City, Okla.
OREGON: 613 Stock Exchange Bldg., Portland, Ore.
PENNSYLVANIA Headquarters: N. E. Cor. Broad & Locust Sts., Philadelphia, Pa.
Harrisburg District: 2nd & South Sts., Harrisburg, Pa.
Pittsburgh District: 509 Grant St., Pittsburgh, Pa.
RHODE ISLAND: Room 1, 44 Washington St., Providence, R. I.
SOUTH CAROLINA: 211 Liberty National Bank, Columbia, S. C.
SOUTH DAKOTA: 420 Western Nat'l Bldg., Mitchell, S. D.
TENNESSEE: 1203 Volunteer State Life Bldg., Chattanooga, Tenn.
TEXAS: 405 Trust Bldg., Dallas, Texas.
UTAH: Room 1, 120 E. First South St., Salt Lake City, Utah.
VERMONT: 805 Amoskeag Bldg., Manchester, N. H.
VIRGINIA: 209 Am. Nat'l Bank Bldg., Richmond, Va.
WASHINGTON Spokane District: 417 Peyton Bldg., Spokane, Wash.
Seattle District: 339 Burke Bldg., Seattle, Wash.
WEST VIRGINIA: State Street Bank Bldg., Charleston, W. Va.
WISCONSIN: 229 Plankinton Arcade, Milwaukee, Wis.
WYOMING: 413 Chamber of Commerce Bldg., Denver, Colo.
CANADA: Armenian Relief Fund Ass'n, 99 Dundas St., East, Toronto, Canada.
EUROPEAN Headquarters: 13, Avenue de Champel, Geneva, Switzerland.

Diyarbekir (1915-1916): Young Turk Mass Killings at the Provincial Level

Ugur Ümit Üngör

During the First World War, the Young Turkish dictatorship deported and destroyed the Armenian population of the Ottoman Empire. Estimates of the numbers of victims range from 800,000 to over 1,000,000. This case study explores the genocide as it developed in the southeastern Ottoman province Diyarbekir. It will provide an overview of the context, including the perpetrators, victims, and witnesses involved in the process, and focus on aspects of memory.

A. Context

The genocide of Ottoman Armenians developed out of the dynamic interplay of three alternate forces and processes: the profound political crisis affecting the Ottoman Empire, the Young Turk Revolution and the First World War.

On October 17, 1912, Serbia, Montenegro, Greece and Bulgaria declared war on the Ottoman Empire out of discontent with its rule and in the hope of possible territorial expansion. The Ottoman Army decisively lost the war and within months the Empire was heavily truncated for good. The defeat in the Balkan Wars (1912-13) plunged the Ottoman Empire into an existential political crisis. The total and permanent loss of the Balkan peninsula was a watershed that affected the very ontology of the Empire, and it is no exaggeration to say that the effect of the losses on Ottoman society was nothing short of apocalyptic. The loss of major Ottoman cities, enormous amounts of property, countless human lives, and honor was unbearable for a proud Ottoman elite who were dismayed at the helplessness of the Imperial Army. The shock of the war would have a severe and lasting impact on Ottoman society, culture and identity. From 1913 on, the hitherto universal Ottoman identity was no longer seen as feasible by hardliners in the political arena. The wars had not only accelerated the long-term shift of the empire's demographic composition in favor of Muslims, their loss also bolstered the myth of the Christian "stab in the back", part of a general discourse of non-Muslim treason and disloyalty. The deep suspicion cast on Christian loyalty to the Ottoman Empire would remain pertinent for years to come (Ginio, 2005).

A second event that contributed to the radicalization and brutalization of Turkish politics was the Young Turk Revolution of January 23, 1913. The Young Turk regime was never elected into power, but seized it through a violent coup d'état. It proceeded to install a single-party dictatorship by silencing or destroying all opposition and filling the ranks of the Ottoman state bureaucracy with loyal Young Turks. Moreover, the revolutionary regime had been born in the midst of a total war, a conjuncture that substantially reduced traditional constraints on state power and greatly heightened the potential and willingness of Young Turk leaders to deploy massive coercion in their bid to transform a multi-ethnic Ottoman society into a homogeneous Turkish Nation-State. The revolution in turn engendered profound fears of counter-revolution based on internal instability and external threats, a combination of factors which gave birth to a permanent state of emergency. Throughout their rule, the Young Turks attempted to ward off this permanent political crisis by using coercion and violence against parts of their own population. Furthermore, violence became a normal tool of statecraft for the regime since it never enjoyed widespread support among the population (Zürcher, 2000).

The Young Turk Party, the Committee of Union and Progress (CUP), came to power in 1913, and a generation of Young Turk officers and politicians continued to rule Turkey arguably up to 1950. The regime that ruled from 1913 to 1918 has often been called a "triumvirate", consisting of the Young Turk nationalists Mehmed Talaat (1874-1921), Ismail Enver (1881-1922), and Ahmed Cemal (1872-1922). There is some truth to this claim, Talaat became Minister of the Interior and later Grand Vizier, Enver was promoted to Minister of War, and Cemal became Minister of the Navy and later Viceroy of Syria. However, a more accurate and sophisticated account of the regime would be that the Young Turk Party consisted of an inner circle of about 50 men. This core was comprised of certain factions, dominated mostly by Talaat and Enver, and to a lesser extent by Cemal. Local party bosses called "Responsible Secretaries" or "Inspectors", as well as Young Turk Provincial Governors wielded considerable, relatively autonomous, power. The doctors Bahaddin Shakir (1874-1922) and Mehmed Nazim (1872-1926) were also influential and exercised power from behind the scenes. The party ideologue, the sociologist Mehmed Ziya Gökalp (1876-1924), was an intimate member of the inner circle and his nationalist ideas were highly influential in the shaping of CUP population politics. But the Young Turk dictatorship was not a perfectly harmonious Moloch. There was considerable rivalry and intrigue within the dictatorship, most notably between Enver and the army versus Talaat and the Interior Ministry. Bureaucrats at all levels competed to satisfy their superiors' desires and invented solutions to lingering problems and questions. In addition to rivalry, ideology too was contested at times (Hanioglu, 2006).

Finally, and most importantly, the outbreak of the First World War was an unexpected but fatal development for the Ottoman Christian minorities. World War I was not an incidental event for the Ottoman Empire. Powerful cadres in the Young Turk Party's radical nationalist wing consciously sought a belligerent route. Participation in the war was seen as a radical solution to many of the Empire's problems (Akçam, 2001: 260-5). The regime forged an alliance with Germany and pulled the ill-prepared country into a devastating war. From the first day of the war, Young Turk dictatorial rule became more repressive towards domestic oppositional groups. Discordant behavior was dealt with systematically and ruthlessly. The war also released constraints on population policies, giving the regime a window of opportunity to launch large-scale programs of ethnic homogenization: the deportation of Armenians and Kurds (among others) coupled with the settlement of Turks served this purpose. As the war became more brutal on the eastern front and in the trenches of Gallipoli, the persecution was radicalized. Defeats triggered new waves of persecutions, especially in the eastern provinces. The blanket deportation orders of April 24, 1915 and May 23, 1915 signified a sharp intensification of the anti-Armenian measures, escalating in the summer of 1915 into genocidal destruction. The local effects of these national policies have been left largely unexplored, save for a few exceptions (Suakjian, 1981; Kaiser, 2001; Öktem, 2004).

B. Decision-Makers, Organizers and Actors

Diyarbekir was a relatively large Ottoman province (about

2010

42,100 km²) locked in between the Euphrates in the west, the Tigris in the east, the Armenian highland in the north and the Mesopotamian desert in the south. The province boasted a formidable diversity of ethnic and religious groups, small and large, scattered and concentrated, urban and rural. Religious affiliation was a decisive feature of one's identity within Ottoman society. For the bulk of the population it seems reasonable to contend that approximately one third was made up of Christians (mainly 120,000 Armenians and 60,000 Syriacs) and two-thirds Muslims (mainly 200,000 Kurds and 60,000 Turks) (Kevorkian Paboudjian, 1992: 59).

Deeply embedded within the social structure of Diyarbekir were overlapping and competing networks of rich, influential families of Muslim notables who had historically played the role of local power magnates in the city. These included, for example, the Cizrelizade and Ekinci families, who lived near the square. The very powerful Pirinçizâde dynasty lived near the Great Mosque, the Ocak family near the Melik Ahmed Mosque, whereas the chieftain of the Cizrelizade, Mustafa Bey, lived in a large mansion next to the Iskender Pasha Mosque. His neighbours were the powerful Yasinzade Sevki Bey of the Ekinci family on one side, and the Iskender Pasha family on the other. Several important Kurdish dynasties such as the Cemilpasazâde, Hevedan, Zazazade, as well as major chieftains from Hazro, Kulp and Lice had houses in the Ali Pasha neighborhood, and often commuted between their region of origin and the city. The Cemilpasazâde were particularly important pioneers of Kurdish nationalism. Competition within this class of urban landed notables coupled with relatively weak central State authority produced local conditions of corruption and volatile security.

In the spring of 1915, the anti-Armenian persecutions slowly but steadily intensified, Armenian newspapers were shut down, Armenian civil servants fired, Armenian elites intimidated and Armenian soldiers grouped into labor battalions. For this policy to be effective in the imperial peripheries, the Young Turk elite had to tighten its grip on the provinces. Therefore, on March 25, 1915, the governor of Diyarbekir was replaced by Dr. Mehmed Reshid (1873-1919), a radical anti-Christian nationalist (Kieser, 2002: 245-7). As soon as Reshid assumed his post, he drafted a militia from local elites headed by Young Turk loyalist Aziz Feyzi (1879-1933) from the Pirinçizâde family of notables. They embarked on a relentless campaign to find and punish "traitors" and "deserters", a campaign sanctioned by Talaat. In practice, this came down to a categorical persecution of Diyarbekir Armenians. By mid-April, Reshid had incarcerated hundreds of Armenian notables, by mid-May this number had grown to about 1,500 and had come to encompass nearly the entire Armenian political, economic, religious, and cultural elite of Diyarbekir city.

On May 23, 1915, Talaat issued orders for the integral deportation of all Armenians to the Syrian desert. Dr. Reshid interpreted this order as a carte blanche and administered the coup de grâce to the elite two days later. On Sunday May 25, 1915, Reshid had 807 notables including the Armenian bishop handcuffed and led through the city gates. On the shores of the Tigris, the men were loaded onto large rafts under the pretext that they would be deported to Mosul. Militiamen accompanied the notables on the rafts as they sailed for one hour downstream to the home of the notorious Reman tribe. At this gorge, all rafts were moored to the left bank of the river and the Armenians were ordered to compose reassuring letters to their families, in which they were compelled to write that they were safely underway to Mosul. The men were then stripped of their clothes and valuables, massacred and dumped in the river by Reshid's men. On May 30, the mass killing was repeated with the remaining 674 Armenian notables (Lepsius, 1919: 75-6).

After the elimination of the Armenian elite of Diyarbekir,

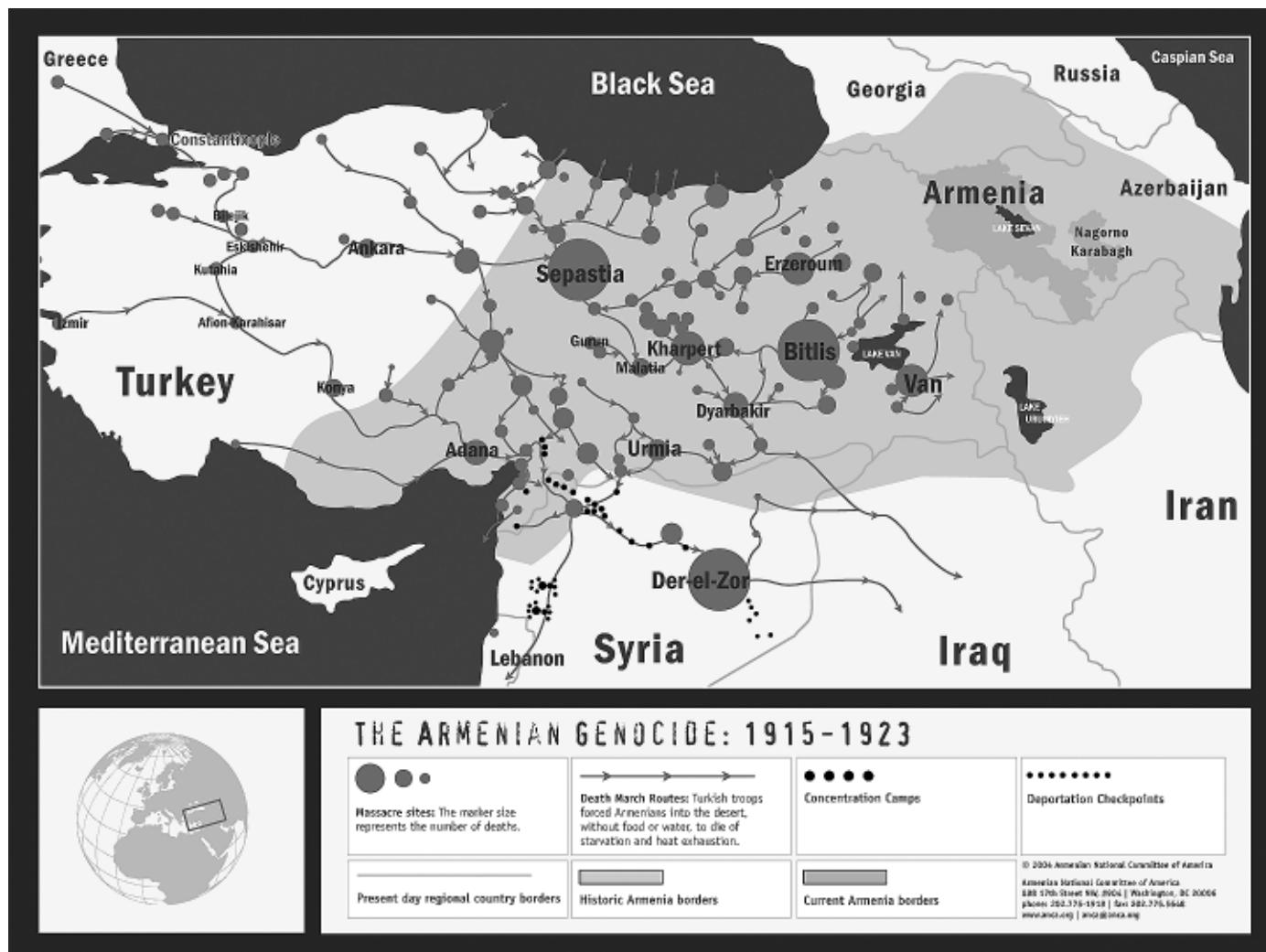
Reshid quickly expanded the violence to genocidal proportions. Having massacred the bulk of the male elite, the rest of the Diyarbekir Armenians were now targeted categorically. On June 1, 1915, he had his militia evacuate the Armenian men and women of the Armenian neighborhood Xançepêk and escort them to the Diyarbekir plain through the city gates. The people were gathered and a proclamation was read out loud, offering the Armenians their lives in exchange for conversion to Islam. Although the decision was not unanimous, most of the victims refused, whereupon they were stripped of their clothes and belongings. The militia and local Kurdish villagers then massacred them with rifles, axes, swords, and daggers. Many women were raped, some were sold as slaves to the highest bidders. The corpses were either thrown in wells or trenches, or left on the plain to rot. By the autumn of 1915, the Armenian population of Diyarbekir city had effectively been destroyed (Noel, 1919: 11).

The countryside of Diyarbekir was dotted with hundreds of Armenian villages, ranging from tiny hamlets to the equivalent of small towns. The southeastern Tur Abdin district consisted of dozens of Syriac villages that were generally larger and more densely populated. After the elimination of the urban Armenians, Reshid quickly, ruthlessly, and purposefully extended the violence to genocidal proportions, targeting the rest of the Diyarbekir Armenians categorically. His militias, headed by Aziz Feyzi, oversaw the genocide by applying regular systematic procedures to the countryside. Typically, a village would be surrounded by the militia and Kurdish tribesmen, either some hours after dark or at daybreak. The village would be invaded and rid of its residual male population within a day, generally by massacre outside the village. After the militia had finished the men, they would return to the village, where the terrified women and children would be assembled together in houses. The women were often raped before being deported or left to die of hunger and in misery. The deportation process effectively wiped out the Armenian presence in the countryside of Diyarbekir (Üngör, 2006).

C. Victims

The victims were all Ottoman Christians selected for their ethnic and religious identity, which signifies the categorical nature of the persecution. Although men were systematically murdered and women and children deported, locally even the latter might still be killed. An important question to ask regarding the scope of victims is: to what extent was the genocide purely "Armenian"?

In the summer of 1915, Talaat proclaimed several national decrees defining the categories of those to be persecuted and deported. At first he excluded the Armenian converts to Islam from deportation to the south. Most converts were not persecuted anymore and, provided they kept silent, were allowed to continue living in their homes. Two weeks later Talaat reincorporated the converts into the deportation program. His order stipulated that "some Armenians are converting collectively or individually just to remain in their home towns," and that "this type of conversion should never be lent credence to." Talaat contended that "whenever these type of people perceive threats to their interests they will convert as a means of deception" (Üngör, 2008c). On August 4, 1915 Talaat excluded the Armenian Catholics from deportation to Der ez-Zor, and on August 15, the Protestant Armenians were excluded from deportation too. Besides these official directions, the general methodology of the genocide consisted in killing the men and deporting those women and children who were not absorbed into Muslim households. This means that, in general, Armenian women were not to be subjected to the immediate on-the-spot killing that the men were. Finally, a specific order excluding the Jacobite Syriacs from deportation was issued for those provinces

with Syriac communities.

The notion that the Young Turk genocide targeted only the Armenians contradicts the broad diversity of non-Armenian Christian victims. The precise nature of Reshid's local implementation of Talaat's national instructions revolves around his disregard for those instructions, which limited the categories of victims to Armenians. The evidence supports the argument that Reshid amplified the anti-Armenian persecution into an anti-Christian persecution. The southeastern parts of Diyarbekir province, including Mardin city, where large concentrations of non-Armenian Christians (Syriacs) lived, became the theater of this expanded destruction process (Gaunt, 2006: 181-272).

The treatment of the Christians of Mardin, the majority of whom were Syriacs, mirrored that of Diyarbekir's Armenian notables. On June 10, 1915, a first convoy, just over 400 Christians of all denominations, left Mardin to be marched off to Diyarbekir. Three hours later, the convoy was halted at a village where the death sentence was read out loud. Here too, conversion to Islam would avert death. Those who refused conversion were given one hour to prepare for their deaths. The great majority of the convoy refused, whereupon the militia took batches of 100 men, lead them away to nearby caves and had them all murdered and burnt. Firing squads massacred the rest of the convoy. When the work was finished, the perpetrators rode to Diyarbekir and reported their accomplishment to

Governor Reshid. This method was repeated on June 14, when the rest of the notables were murdered in similar ways.

After the elimination of the notables, the remaining Christians were sent to their deaths. These were mainly women, children, and the elderly, although many men were still alive as well. On July 2, a convoy of 600 men was taken away and they were slaughtered just outside the city walls. Their families were targeted next. From late June to late October, several convoys comprising hundreds of women and children were lead away and destroyed. For example, on 10 August, a convoy of 600 women and children was taken through the Mardin plain further south. Some had already died of exhaustion and sunstroke when the convoy was halted in a nearby district. After Kurdish tribesmen had finished selecting women and children they fancied, the remaining victims were massacred with axes and swords. A small batch of survivors was able to flee and hide in the desert caves. Within a month or two, the Christian population of Mardin city had been effectively eliminated (Ternon, 2002).

These processes of national directives versus local implementations illustrate how the scope of victims could be adjusted by local officials. When the persecution gained genocidal momentum, between May 20 and 30, 1915, it is likely that Talaat wired Reshid some euphemistic order to "act ruthlessly" but he certainly did not grant Reshid carte blanche to eliminate all Christians. Reshid interpreted the order as a license

to kill all Armenians and Syriacs living under his jurisdiction. It becomes clear that in the massive process of destruction (1915-16) not all the perpetrators were Turks and not all the victims were Armenians. Certain Kurdish chieftains became involved in the mass violence, whereas Syriac Christians were subjected to mass murder as well.

D. Witnesses

The Armenian Genocide was witnessed by large numbers of perpetrators, victims, and bystanders, Armenian deportees, German consuls, Syriac priests, American missionaries, Kurdish chieftains and others. A selection of quotes gives a good overview of how these men and women witnessed the genocidal process. One of the first eye witnesses of the mass killings was the American missionary Floyd Smith, who reported the arrival of survivors of massacres as follows (Barton, 1998: 92):

May 21, 1915, there came to our compound in Diyarbekir from the village of Karabash, three hours to the east, three or four wounded and the following day (May 22) over a score of wounded Armenian and Syrian women and children. They, the villagers, told of a night attack by the Kurds three days previous and that the next morning the government had sent gendarmes who refused to allow anyone to come to Diyarbekir. Some managed to get away and finally all who could walk or be carried came on the dates mentioned. The wounds were practically all infected and I have classified them as follows: [...] Wounds made by heavy cutting instruments, probably axes. [...] Two children about seven and nine years and one woman; attempted decapitations. Deep incised wounds of the nape of the neck (just below the skull), 5-8 inches long and of a depth equal to the thickness of the muscles of this region.

Dozens of German officials witnessed the carnage in Diyarbekir. The murder of Armenian notables was reported by Walter Holstein, the German Vice-Consul of Mosul. Holstein had found out that the Armenian men who had been lead away on rafts had been "entirely slaughtered" ("sämtlich abgeschlachtet"). The consul had personally witnessed their corpses floating downstream: "For several days, corpses and human limbs have been floating down the river here". As reports of massacres continued to pour in, Holstein wrote bitter telegrams to his colleagues in Istanbul (Gust, 2005: 198):

The governor of Diyarbekir, Reshid Bey, is raging among the Christians of his province like an insane bloodhound; recently, in Mardin too he had seven hundred Christians (mostly Armenians) including the Armenian bishop gathered during a night by gendarmerie specially dispatched from Diyarbekir, and had them slaughtered like muttons (wie Hammel abschlachten lassen) nearby the city. Reshid Bey is continuing his bloody work among the innocents, the number of which, the district governor assured me, now surpasses two thousand. If the government does not immediately take quite vigorous measures against Reshid Bey, the common Muslim population of this local province will launch similar massacres against Christians. The situation from this point of view is becoming more threatening every day. Reshid Bey should immediately be recalled which would document that the government does not condone his infamous acts so that a general uproar here can be allayed.

Survivors witnessed the genocide from a different perspective. Aghavni Kassabian, daughter of a noted Armenian merchant, was deported with her family:

Turkish gendarmes came to our house in the morning and told us that we were going to be put on a deportation march. We were given little time to gather a few things that we could pack on a donkey. We gathered silverware, some clothes, two rugs, a Bible, soap, some family photographs. We packed as much food and water as we could, but we expected to be able to buy food

when we needed more. We hid some jewels on our bodies, and each had an allotment of money. [...] By noon we joined a long line of Armenians and were marched down the streets to the Citadel Gardens, where we met up with thousands of Armenians. Some had donkeys, some had ox-drawn carts, and most were on foot carrying packs and small children and infants. The gendarmes began cracking the whip and we began to move in a big mass toward the New Gate from where I could see a long snakish line of Armenians moving around the city walls going south. We were marched out past the Citadel and around the black city walls wavering in the heat. By the end of the day, we were sleeping on the ground somewhere on the flat, hard plateau. The tributaries of the Tigris cut ravines into the limestone ridges, and in their flanks were occasional huts built out of the rock, where Kurds lived. There was nothing but dry ground and sky and limestone ridges. Nothing.

On the fifth day of the deportation, Aghavni's mother had gone delirious and died of exhaustion. On the sixth day, all of their possessions were gone, either depleted or stolen by gendarmes. One night, she was raped by a gendarme. Hunger, thirst, murder, and exhaustion had dramatically reduced the number of deportees by the time her convoy had reached the desert. Aghavni herself survived and escaped to the United States (Balakian, 1997: 218).

In a personal discussion with a fellow Young Turk some time before the end of the war, Dr. Mehmed Reshid gave his opinion about the events. When he was asked how he, as a doctor, had the heart to cause the deaths of so many people, Reshid answered (Güngör, 1953: 2444-5):

Being a doctor could not cause me to forget my nationality! Reshid is a doctor. But he was born as a Turk. [...] Either the Armenians were to eliminate the Turks, or the Turks were to eliminate the Armenians. I did not hesitate a moment when I was confronted with this dilemma. My Turkishness prevailed over my profession. I figured, instead of them wiping us out, we'll wipe them out. [...] On the question how I, as a doctor, could have murdered, I can answer as follows: the Armenians had become hazardous microbes in the body of this country. Well, isn't it a doctor's duty to kill microbes?

On the question whether he feared "historical responsibility", Reshid answered, "Let other nations write about me whatever history they want, I couldn't care less" (Bleda, 1979: 59).

E. Memories

The Young Turk regime dealt with this legacy of genocide through a mix of silence and denial. After 1915, Armenians and Syriacs were either deeply traumatized survivors living in wretched refugee camps or terrified individuals keeping a low profile in ruined villages. The Young Turk regime was resurrected after 1923 and continued their policies of effacing physical traces of Armenian existence: churches were defaced and buildings rid of their Armenian engravings. Although the Armenians were gone, in a sense they were still deemed too visible. In Diyarbekir city, a landmark event that marked the decay of Armenian existence was the collapse of the church, Surp Giragos. In the 1960s the roof collapsed into the deserted building and in subsequent decades the structure was stripped of its assets and neglected until it was utterly dilapidated. Another important stage was the razing of the local Armenian cemeteries. One of the men who was mainly responsible for the destruction of the Armenians, Aziz Feyzi, assisted the erasure of one of the city's last vanishing Armenian landmarks two decades after the genocide. Armenian cemeteries were either willfully neglected, simply flattened, or used as paving stones for floors or roads. Destruction of the community was immediately followed by the

destruction of their memory.

Some survivors kept their memories alive, writing and publishing memoirs. Scholarly research on their memory did not take off until later generations. The killing and displacement brought by Young Turk rule created an archipelago of nuggets of memory spread across the world. But well before survivors could formulate narratives about what had happened, a master narrative was being constructed by the perpetrators. The Young Turk dictatorship suppressed all information on the 1915 genocide. The 1931 Press Law served as a catch-all for any texts the regime considered as dissent. When the regime caught wind of the memoirs of Karabet Tapikyan, subtitled *What we saw during the deportation from Sivas to Aleppo* (1924), the book was prohibited from entering Turkey for "containing very harmful writings". Marie Sarrafian Bunker, a graduate of the Izmir American College, had published her memoirs in 1936: *My Beloved Armenia*: a thrilling testimony. Her book too was prohibited from entering the country; all existing copies were ordered confiscated and destroyed for containing "harmful texts". When Armen Anoosh, an Armenian survivor living in Aleppo, published his memoirs entitled, *The History of a Ruined City: Urfa*, the volume was denied entry and existing copies that had found their way into the country were ordered confiscated (Üngör, 2008b).

The destruction of memory went hand in hand with the construction of memory. The Young Turk dictatorship laid the foundations of a hegemonic canon of official history that has lasted and persisted up to today. This mythistory comprises an enormous number of books and articles and still constitutes the backbone of the Turkish national narrative. The *History of Diyarbekir* is a book published by a Young Turk propagandist, Bedri Günkut, in 1937. The author's historical portrayal of the Young Turk era of violence is most striking. In a region in which more than 100,000 Armenians were killed, this author pioneered the denial of the genocide: "In the Great War, this region was saved from Russian invasions and Armenian massacres and arson" (Günkut, 1937: 144-5). The narrative then took a turn towards disinformation as Günkut argued that Armenians had "committed bloodcurdling atrocious acts in Lice and Silvan", where they had purportedly "monstrously dismembered young

Turkish patriots" (Günkut, 1937: 144-5). In this remarkable reversal of the historical account, all violence in Diyarbekir had been committed by Armenians against Turks. Misrepresentation could only be called so if there is a body of knowledge to counteract it. Whatever counter-narratives were being produced in Syria in Armenian, Kurdish, or Arabic, the regime did not allow them to compete for consumption by the population of Diyarbekir. Especially when it came to the violence, the dictatorship established a hegemony of memory over politics and debates about the past. (Üngör, 2008b)

All in all, the traces of past violence were repressed and ousted from public memory. The massive disruption of the first decades of the twentieth century was disposed of through silence, amnesia, and repression, instead of reflection, discussion, processing, and memorialization. The striking aspect of this process was that the violence that was repressed was not only that in which Young Turks had been perpetrators, but also that in which they had been victims. A whole century of Muslim victimization in the Caucasus and in the Balkans, in particular during the twin Balkan Wars, was dismissed and forgotten in favor of 'looking towards the future' and amicable inter-state relations with neighboring countries. Ottoman minorities who were targeted in this victimization, such as Armenians, Kurds, Syriacs, and Arabs, did not have a chance of healing their wounds or memorializing their losses. The new memory of the Nation did not permit cracks, nuances, shades, subtleties, or any difference for that matter.

The most powerful symbol of the multifaceted silences imposed on the mass violence of the Young Turk era must be the strongly fortified citadel in the northeastern corner of Diyarbekir city. Many urbanites and neighbouring peasants revere this ancient redoubt as one of the most important historical monuments of their country. The stronghold – what remains of it – stands on a small elevation overlooking a meander in the Tigris river. It is impressive if only because of its position: both the Ottoman Empire and the Turkish Republic built their state apparatus in the compound to instill a long-lasting deference. Anyone who comes here, enticed by one or another historical narrative, is at least vaguely familiar with Diyarbekir's record of violence and assumes history to be dormant within

these dark, crumbling walls. The compound sheltered the governorship, the provincial court, and most notably the infamous Diyarbekir prison. The latter building might be considered as the single landmark of mass violence in Diyarbekir: in it, Diyarbekir's Armenian elites were tortured and murdered in 1915, before being led off to certain death in May 1915. Up to the year 2000, it housed the security forces of the Turkish war machine including gendarmerie intelligence operatives and special counter-guerrilla militias. This account of Diyarbekir's central prison reflects the city's century of silent violence. In the summer of 2007, the area had been cleared of security forces and was being converted by the Ministry of Culture and Tourism into an open-air Atatürk Museum.

F. General and Legal Interpretations of the Facts

On November 5, 1918, Dr. Reshid was arrested in Istanbul and placed in a maximum-security prison, along with other Young Turks suspected of having participated in the persecution of the Armenians. The charges brought against Reshid by the special tribunal consisted of crimes such as mass murder and other "tyranny". Awaiting his trial in prison, Reshid, vexed by kidney stones, gradually lost touch with reality and became a nervous wreck. His growing isolation reinforced his paranoia of Armenian and British conspiracies. He kept a diary and wrote his memoirs in response to the public disclosures on his governorship of Diyarbekir. Reshid escaped on his way to the bathhouse on January 25, 1919 and went into hiding at a Young Turk sympathizer's house. The ensuing odyssey of hiding and running away from the police bolstered his frustration with clandestine life. Underfed, bitter and desperate, he shot himself in the mouth on the verge of arrest on February 6, 1919. As a result, legal proceedings against Dr. Reshid never took place, but judging from other cases, chances were strong he would have been convicted and possibly executed (Kieser, 2002).

The categorical nature of the mass killings in Diyarbekir in 1915-16 qualify them as genocidal. After March 1915, considerations of guilt or innocence no longer mattered in the persecution of Ottoman Armenians. After May, neither did loyalty: as a governor, Reshid ultimately did not distinguish between loyal or disloyal Armenians and Syriacs. Then again, the inclusion and exclusion of certain religious denominations clearly signify categorical thinking in the persecution and deportation process. With the stroke of a pen, entire categories of peoples could be included in the machinery of deportation. Whereas the fate of men was quickly decided and settled through murder, women and children were subject to a more prolonged process of suffering through deportation. Exposure, hunger, thirst, rape, disease and occasionally murder thinned the deportation convoys to the verge of near absolute destruction.

Scholars of genocide have argued that local dynamics can influence the course and intensity of the genocidal process. Local political or social elites can expedite and intensify, or delay and resist genocidal destruction steered from above. The Ottoman province Diyarbekir has served as a platform for exemplifying the anti-Armenian policies at the local level, leading us to discover the dynamics that center and periphery played in the events of the period. Most of the deportations were micromanaged by Talaat, others by his subordinates. One would need to take a much closer look at Talaat's specific role and the nature of the power he exercised with respect to the persecution of the Ottoman Armenians, which reached full genocidal proportions by the summer of 1915. Even with the extant primary documentation on the secretive nature of the bureaucratically organized destruction of the Armenians, one cannot help but seek to unearth the "true" intentions of the tens of thousands of telegraphic orders he issued, some of which are deceptive

enough to fool the historian. Even so, all such inconsistencies notwithstanding, the sheer magnitude of the campaign leaves not a shred of doubt about the hostile intention of the policy. Talaat's micro-managing qualities and sharp intelligence, coupled with calculating tact and extraordinary talent for political self-preservation, need more research. Every other step in the radicalization of existing measures was spurred by him, and Reshid's appointment was a vitalizing force underlying the existing program for mass destruction, not a palliative (Bloxham, 2005: 86).

It is inconceivable to attempt to understand the persecutions without highlighting the dynamics between national policy and local agency. For this reason, Interior Minister Talaat's relationship with Governor Dr. Mehmed Reshid became a central question in this case study. It is an example of the evolution of CUP policy against proclaimed "internal enemies", notably the Armenians. When the persecution gained genocidal momentum, between May 20 and 30, 1915, it is likely that Talaat wired the doctor-governor one or another euphemistic orders to "act ruthlessly". However, he certainly did not grant Reshid carte blanche to eliminate all Christians, considering future reprimands. The radically anti-Christian Ottoman patriot and Muslim nationalist Dr. Reshid interpreted the order as a license to kill all Armenians and Syriacs living under his jurisdiction. It is telling that of all the Ottoman governors involved in the violence, none were rebuked for their cruelty and excesses like Reshid was – even if the persecutions were more or less paralleled in different provinces. Therefore, Talaat's telegraphic repreactions unveil a secret in the definition of the scope of the persecutions. His reproof "do not destroy the other Christians" could be read as "do destroy the Armenians", and reveals Talaat's tacit approval of Reshid's anti-Armenian actions. Naturally, Talaat formulated his argument without compromising himself in a written order.

At the local level too, revenge, fear of victimization and competition between elites all played important roles. Dr. Mehmed Reshid, portrayed as a sadistic monster in contemporary sources, was born in the Caucasus but his family had to flee the onslaught of the Russian Army in the 1860s. Vengeance may well have been a motivating factor in his perception of the world. Circassian families like his, whose parents' generation had been massacred and expelled, had intimate knowledge of Armenian nationalist activism in the Caucasus and were as traumatized as the Balkan Muslims. The same would have been true for the three dozen Circassian militiamen that Reshid had employed. When the war broke out and the Russian Army seemed to be effortlessly conquering its way towards Diyarbekir, it was hardly difficult to fit this into their apocalyptic fear that "the Russians are coming", and most importantly, that their Armenian neighbours were Russian spies. Competition between urban elites was another factor that contributed to the intensity of the violence. Before the war, the main families in Diyarbekir, mainly Christians and Muslims, were engaged in a fierce struggle for political and economic power. Such a structural factor could easily be abused by the CUP dictatorship for their own ends: collaborate with us and you will be duly rewarded. The Piringçizâde family in particular emerged victorious from this competition by volunteering in the militias, being more ruthless in their competitive efforts, and collaborating with the campaign the CUP regime deemed most salient, the murder of their Armenian neighbours. (Üngör, 2008a)

G. Bibliography

Books

- AKÇAM, Taner, 2001, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savası'na* [Human Rights and the Armenian Question: From İttihat ve Terakki to the War of Liberation], İstanbul: Imge.
- BALAKIAN, Peter, 1997, *Black Dog of Fate: A Memoir*, New York: BasicBooks.
- BARTON, James (ed.), 1998, *Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917*, Ann Arbor, Michigan: Gomidas Institute.
- BLEDĀ, Mithat Sükrü, 1979, *İmparatorluğun Çöküşü* [The Collapse of the Empire], İstanbul: Remzi.
- BLOXHAM, Donald, 2005, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford: Oxford University Press.
- GAUNT, David, 2006, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia during World War I*, Piscataway, NJ: Gorgias Press.
- GÜNKUT, Bedri, 1937, *Diyarbekir Tarihi* [History of Diyarbekir], Diyarbakır, Diyarbekir Halkevi
- GUST, Wolfgang, 2005, *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16: Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes* [The Genocide of the Armenians 1915/16: Documents of the Political Archive of the German Foreign Office], Springe: Zu Klampen.
- KEVORKIAN, Raymond and PABOUDJIAN, Paul B., 1992, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*, Paris: Editions d'Art et d'Histoire.
- LEPSIUS, Johannes, 1919, *Der Todesgang des Armenischen Volkes: Bericht über das Schicksal des Armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges* [The Death March of the Armenian People: Message about the Fate of the Armenian People in Turkey During the World War], Potsdam: Tempelverlag.
- NOEL, Edward W.C., 1919, *Diary of Major E. Noel on Special Duty in Kurdistan, Basra*: n.p.
- SUAKJIAN, Kevork Yeghia, 1981, *Genocide in Trebizond: A Case Study of Armeno-Turkish Relations during the First World War*, Lincoln: University of Nebraska Press.

Articles

- GINIO, Eyal, 2005, "Mobilizing the Ottoman Nation during the Balkan Wars (1912–1913): Awakening from the Ottoman Dream", *War in History*, 12: 156-177.
- GÜNGÖR, Salâhattin, 1953, "Bir Canlı Tarih Konusuyor," [A Living History Speaks] in *Resimli Tarih Mecmuası*, 4:43: 2444-5.
- ÖKTEM, Kerem, 2004, "Incorporating the time and space of the ethnic 'other': nationalism and space in Southeast Turkey in the nineteenth and twentieth centuries", *Nations and Nationalism*, 10: 559-578.
- TERNON, Yves, 2002, *Mardin 1915: Anatomie pathologique d'une destruction*. Special issue of the *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine*, 4: 1-415.
- ÜNGÖR, Ugur Ümit, 2008a, "Seeing like a Nation-State: Young Turk Social Engineering in Eastern Turkey, 1913-1950", *Journal of Genocide Research*, 10: 15-39.
- ÜNGÖR, Ugur Ümit, 2008b, "Organizing Oblivion in the Aftermath of Mass Violence", *The Armenian Weekly*, 74: 23-27.

Book Chapters

- HANIOGLU, M. Sükrü, "Turkism and the Young Turks, 1889-1908", in KIESER, Hans-Lukas (ed.), 2006, *Turkey Beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities*, London: I.B. Tauris, pp.3-19.
- KAISSER, Hilmar, "A Scene from the Inferno: The Armenians of Erzerum and the Genocide, 1915-1916", in KIESER, Hans-Lukas and SCHALLER, Dominik J. (eds.), 2001, *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah: The Armenian Genocide and the Shoah*, Zürich: Chronos, pp.129-186.
- KIESER, Hans-Lukas, "Dr. Mehmed Reshid (1873-1919): A Political Doctor", in KIESER, Hans-Lukas and SCHALLER, Dominik J. (eds.), 2002, *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah: The Armenian Genocide and the Shoah*, Zürich: Chronos, pp.245-280.
- ÜNGÖR, Ugur Ümit, "Stratégies de survie au cours du génocide des arméniens", in: SÉMELIN, Jacques, ANDRIEU, Claire, and GENSBURGER, Sarah (eds.), 2008c, *La résistance aux génocides: De la pluralité des actes de sauvetage* [Resistance against genocides: on the plurality of acts of rescue]. Paris: Presses des Sciences Po, pp.221-32.
- ÜNGÖR, Ugur Ümit, "Center and periphery in the Armenian Genocide: The case of Diyarbekir province", in KIESER, Hans-Lukas and PLOZZA, Elmar (eds.), 2006, *Der Völkermord an den Armeniern, die Türkei und Europa: The Armenian Genocide, Turkey and Europe*, Zürich: Chronos, pp.71-88.
- ZÜRCHER, Erik-Jan, "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics 1908-1938", in KARPAT, Kemal H. (ed.), 2000, *Ottoman Past and Today's Turkey*, Leiden: Brill, pp.150-179.

Ugur Ümit Üngör (PhD) joined the History Department of Sheffield university in 2008. He studied Sociology and History at the universities of Groningen, Utrecht, Toronto, and Amsterdam, where he gained an interdisciplinary MA in Holocaust and Genocide Studies (cum laude) in 2005. He continued his research at the University of Amsterdam, where he finished his Ph.D. in June 2009. He worked at the Center for Holocaust and Genocide Studies, where he co-organized conferences, film symposia, and a lecture series. His main area of interest in the broadest sense is the historical sociology of mass violence and nationalism across the globe. He has written on mass violence in general and on the Rwandan and Armenian genocides in particular. In October 2007 he attended the Global Conference on the Prevention of Genocide at McGill University (Montréal) as an International Young Leader. In April 2008 he featured in the documentary Land of our Grandparents on Dutch television, a film on the memory of the Armenian genocide in Eastern Turkey.

WORKSHEET 2A   HEADLINES

The New York Times

APRIL 28, 1915

APPEAL TO TURKEY TO STOP MASSACRES

AUGUST 18, 1915

ARMENIANS ARE SENT TO PERISH IN DESERT

Turks Accused of Plan to Exterminate Whole Population—People of Karahissar Massacred

"We learn, besides, that the roads and the Euphrates are strewn with corpses of exiles, and those who survive are doomed to certain death, since they will find neither house, work, nor food in the desert. It is a plan to exterminate the whole Armenian people."

SEPTEMBER 5, 1915

1,500,000 ARMENIANS STARVE

Relief Committee Asks Aid for Victims of Turkish Decrees

SEPTEMBER 21, 1915

BRYCE ASKS U.S. TO AID ARMENIA

OCTOBER 7, 1915

800,000 ARMENIANS COUNTED DESTROYED

"This afternoon Lord Bryce gave a heart-piercing account of the circumstances under which the Armenian people are being exterminated as a result of an absolutely premeditated policy elaborately pursued by the gang now in control of Turkey. He computes that since May last, 800,000 Armenians, men, women, and children, have been slain in cold blood in Asia Minor."

October 13, 1915

MASSACRES RENEWED MORGENTHAU REPORTS

Fresh Outrages Upon Armenians Follow Bulgaria's Stand Favoring Turkey

WASHINGTON, Oct. 12.—Armenian massacres in Asiatic Turkey have been renewed since Bulgaria's practical entrance into the war as Turkey's ally.

October 15, 1915

TURKISH OFFICIAL DENIES ATROCITIES

Consul General here Calls Report of Outrages on Armenians a Fabrication

TATTOO MARKS ON RESCUED ARMENIAN SLAVE SHOWING NAMES OF PREVIOUS OWNERS

VARIOUS QUOTATIONS

Enver Pasha

One of the triumvirate rulers publicly declared on 19 May 1916...

The Ottoman Empire should be cleaned up of the Armenians and the Lebanese. We have destroyed the former by the sword, we shall destroy the latter through starvation.

Enver Pasha's reply to US Ambassador Morgenthau who was deplored the massacres against Armenians and attributing them to irresponsible subalterns and underlings in the distant provinces:

You are greatly mistaken. We have this country absolutely under our control. I have no desire to shift the blame onto our underlings and I am entirely willing to accept the responsibility myself for everything that has taken place.

Talaat Pasha, Minister of the Interior

September 6, 1916. - To the Government of Aleppo.

It was at first communicated to you that the Government, by order of the Jemiet had decided to destroy completely all the Armenians living in Turkey...An end must be put to their existence, however criminal the measures taken may be, and no regard must be paid to either age or sex nor to conscientious scruples.

Talaat Pasha said, after the German Ambassador persistently

brought up the Armenian question in 1918:

What on earth do you want? The question is settled. There are no more Armenians.

Talaat Pasha

In a conversation with Dr. Mordtmann of the German Embassy in June 1915...

Turkey is taking advantage of the war in order to thoroughly liquidate its internal foes, i.e., the indigenous Christians, without being thereby disturbed by foreign intervention.

Henry Morgenthau (U.S. Ambassador to Turkey)

The real aim of deportations is killing and burglary. In reality, it was a new way to eradicate a nation. When Turkish powers were giving out the order for deportation, they sentenced a whole nation to death, (1916).

Arnold Toynbee (noted British historian)

All these atrocities have been committed toward Armenians even though they have not done anything to invite them, (1915).

Anatole France (French author)

Armenia is dying, but it will survive. The little blood that it still has left is precious blood that will give birth to a heroic generation. A nation that does not want to die, does not die, (1916).

Fritof Nansen (Norwegian public figure)

The massacres that started in 1915 have nothing to compare with the history of mankind. The massacres by Abdul Hamid are minor in comparison to what today's Turks have done, (1916).

Jacques de Morgan (French scientist)

The deportations of Western Armenians are nothing but concealed race extermination. There is no language rich enough to describe the horrors of it, (1917).

Dr. Martin Niepage, From the Horrors of Aleppo, seen by a German eyewitness, translated by the New York Times publication (its magazine) Current History Vol. 5 Nov. 1916 pp 335-37.

The German Consul from Mosul related, in my presence, at the German club at Aleppo that, in many places on the road from Mosul to Aleppo, he had seen children's hands lying hacked off in such numbers that one could have paved the road with them.

Henry Morgenthau

U.S. Ambassador to Turkey (1914-1916)

When the Turkish authorities gave the orders for these deportations, they were merely giving the death warrant to a whole race: they understood this well, and in their conversations with me, they made no particular attempt to conceal the fact.

John Loftus

Genocide & Human Rights (1992)

There is a strong circumstantial case that the vice consul to Armenia, von Scheubner, was the man who carried the lesson of the Holocaust forward from the Armenians and transmitted it to Hitler, that Hitler recalled it formulated it as part of his foreign policy as early as 1931, a decade before the Jewish Holocaust was to be released in full fury. The essence of what Hitler understood was indifference. To put it crudely, it takes one hundred people to kill each child in a genocide: one to pull the trigger, but ninety nine to shrug their shoulders. It was this legacy of indifference, this lack of deterrence that led Hitler to make his famous statement, 'Who now remembers the Armenians?'

Henry Morgenthau,

U. S. Ambassador to Turkey, 1914-1916.

One day Talaat made what was perhaps the most astonishing request I had ever heard. The New York Life Insurance Company and the Equitable Life of New York for years had done considerable business among the Armenians. The extent to which this people insured their lives was merely another indication of their thrifty habits.

'I wish,' Talaat now said, 'that you would get the American life insurance companies to send us a complete list of their Armenian policy holders. They are practically all dead now and have left no heirs to collect the money. It of course all escheats to the State. The government is the beneficiary now. Will you do so?' This was almost too much, and I lost my temper.

'You will get no such list from me,' I said, and I got up and left him.

From a speech presented to the Turkish Committee of Union and Progress

February, 1915

It is absolutely necessary to eliminate the Armenian people in its entirety, so that there is no further Armenian on this earth and the very concept of Armenia is extinguished.

Fayez el Husein (Arab publicist)

Who can describe the feelings that an eyewitness experiences when he thinks of this heroic and unfortunate nation. Its courage and spirit surprise the world. A nation that yesterday was one of the most energetic and progressive nations of the Ottoman Empire is becoming a memory, (1917).

Joseph Markwart (German scientist)

Even after proclamation of the Constitution, the main slogan of the Turkish policy has been "Without Armenians there will be no Armenian problem, (1919).

Հայկական Ցեղասպանութեան 95-ամեակին Օուիրուած «Հորիզոն»ի այս բացառիկ թիւը կը հովանաւորեն հետեւեալ ազգայինները

Բարձր. Խաժակ Արք. Յակոբեան, ի յիշատակ Յակոբեան եւ Գասպարեան Գերդաստաններուն Ուրֆա եւ Կարմուճ:

Սուրէն, Արմինէ Մաղաքեան, ի յիշատակ Մաղաքեան եւ Պահատութեան գերդաստաններուն նահատակներուն, Ուրֆա եւ Կիւրին:

Voyages Haig Travel, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

ԲԺ. եւ Տ. Վաղարշ եւ Արուս Էհրամմեան, ի յիշատակ Լեւոն Էհրամմեանի, ծնած 1908-ին Էրզրում եւ Կարո Պետիկեանի, ծնած 1908-ին Գալաճիկ:

ԲԺ. եւ Տ. Անդրանիկ եւ Անահիտ Պէնօհանեան, ի յիշատակ Նորայր Պէնօհանեանի, ծնած Մարգուան, 1912-ին:

Վաչէ, Թալին, Դրօ, Գառնի Խսքէճեան, ի յիշատակ Մուսա Լերան հերոսամարտի զոհերուն:

Տ. եւ Տ. Զաւէն եւ Յասմիկ Ինճէճիկեան, ի յիշատակ հայաքափուած եւ ազատազրկուած հայկական հողերուն:

Տ. եւ Տ. Գէորգ եւ Մարալ Քէսուէյեան, ի յիշատակ իրենց հօր Մանուկ Քէսուէյեանի:

Չազմագթեան, Վարձպետեան եւ Տէրտէրեան գերդաստանի 1915-ի Ցեղասպանութեան զոհուածներուն յիշատակին:

Տ. եւ Տ. Նազարէթ եւ Վարսենիկ Խաչիկեան, ի յիշատակ Սամուէլ եւ Լիտիա Խաչիկեանի, Յարութիւն եւ Ազատութիւն Հայրապետեանի:

Տ. եւ Տ. Ստեփան եւ Հուրի Նաճարեան, ի յիշատակ Սարաֆեան, Տէրտէրեան, Շելատեան, Սէթեան, Նաճարեան գերդաստաններու զոհերուն:

ԲԺ. եւ Տիկ. Ռուբէն եւ Անի Պետրոսեան, ի յիշատակ Բժիշկ՝ Միհրան Պետրոսեանի, Միսաք Պետրոսեանի եւ Տիգրան Պետրոսեանի:

Նայիրի Մանուկ, ի յիշատակ իր ամուսնոյն՝ Արշաւիր Մանուկի:

Վահան Տէր Ասատուրեան, ի յիշատակ իր հօր՝ Տիար Լեւոն Տէր Ասատուրեանի:

Տէր եւ Տիկ. Գէորգ եւ Արաքսի Օհանեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

ԲԺ. Գէորգ Մանուկեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Ընկի. Ծաքէ Տէր Մելքոնեան-Մինասեան, ի յիշատակ Տէր Մելքոնեան ընտանիքի զոհերուն:

Տիանա Հաճէթեան, Սեւան եւ Նաթաղի Խստանպուլեան եւ դուստրը, Յարէթ եւ Ալին Թիւթիւմճեան եւ զիկը, իրենց ամուսնոյն, հօր եւ մեծիօր՝ Տիգրան Հաճէթեանի յիշատակին:

Տ. եւ Տ. Սիմոն եւ Մարալ Հասրդճեան

Տ. եւ Տ. Լեւոն եւ Անի Հասրդճեան, ի յիշատակ Հասրդճեան ընտանիքի Մեծ Եղեռնի նահատակներուն:

Նուշիկ Էլոյեան, ի յիշատակ Էլոյեան գերդաստանի զոհերուն:

Գրիգոր Տէր Ղազարեան, ի յիշատակ Թորոս Տէր Ղազարեանի, ծնեալ 1914-ին, Խարբերդ:

Նուարդ Պաշինիլիիան եւ զաւակունք, ի յիշատակ իրենց ամուսնոյն եւ հօր՝ Յարութիւն Պաշինիլիիանի:

Արէգ, Քրիստին, Գարին, Գաթիա եւ Ալիք Մարգարեան, ի յիշատակ իրենց մեծ հայրերուն եւ մեծ մայրերուն՝ Յակոբ եւ Գառզուիի Մարգարեանի, Յովհաննես եւ Լէա Պուրսալեանի, Բիւզանդ եւ Զապէլ Այնթապեանի, Յակոբ եւ Կիւլա Պոյամեանի:

Դրօ, Աննա Փիլիկեան, ի յիշատակ՝ Յակոբ Փիլիկեանի, ծնած՝ 1912-ին Աստանա, եւ Վահէ Պէմէզեանի, ծնած՝ 1912-ին Գոնիա:

Տ. եւ Տ. Յակոբ եւ Անահիտ Տէր Խաչատուրեան, ի յիշատակ Մարիամ Տէր Խաչատուրեանի, ծնեալ 1903-ին Արարկիր:

Տ. եւ Տ. Աբգար եւ Սոնա Միհրաքեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ Տ. Զաւէն եւ Վարսենիկ Սարգիսեան, ի յիշատակ Սարգիսեան եւ Նալպանտեան գերդաստաններու զոհերուն:

Վազգեն, Լենա, Սարին, Տարիա Տէր Գալուստեան, ի յիշատակ իրենց հօր եւ մեծիօր՝ Վահէ Մէթեանի:

Բժ. եւ Տ. Ժիրայր եւ Յամիկ Պասմաճեան, ի յիշատակ իրենց ծնողաց Հայկ եւ Նուարդ Պասմաճեանի:

Տ. եւ Տ. Կարօ եւ Հայկօ Նահապետեան, ի յիշատակ Նահապետեան եւ Պահատուրեան ընտանիքներու զոհերուն:

Պաղչէճեան Այտա, Անիթա եւ Արփինէ, Առաքել Գույումճեանի յիշատակին, կախաղան հանուած Գոնիա:

Տ. եւ Տ. Հրանդ եւ Լուսին Պապլանեան, ի յիշատակ իրենց զաւկին Արա Պապլանեանի:

Տ. եւ Տ. Վահէ եւ Գլարա Յակոբեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ Տ. Խորեն եւ Սոսէ Տիմիթեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

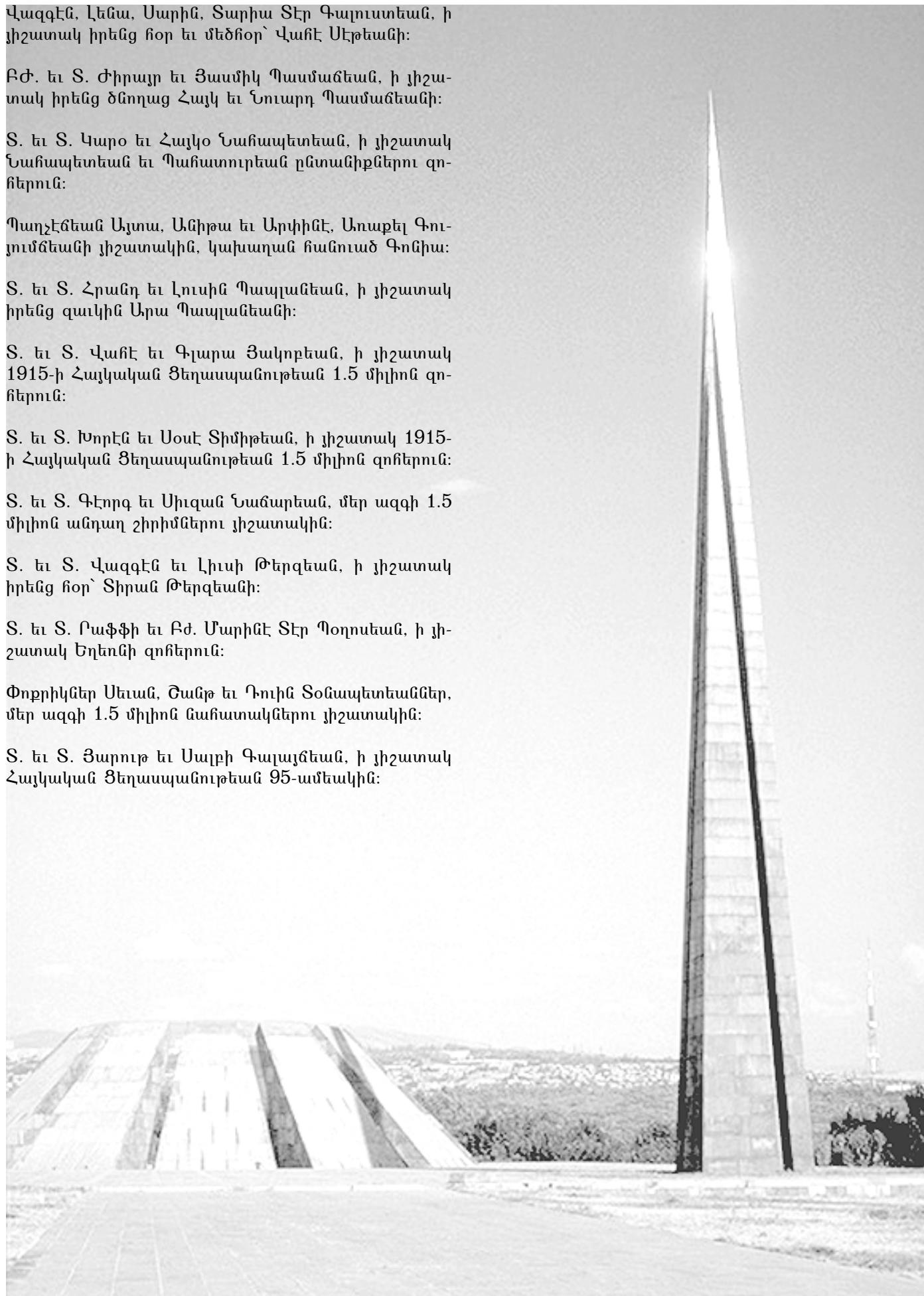
Տ. եւ Տ. Գեղրդ եւ Սիրան Նամարեան, մեր ազգի 1.5 միլիոն անդադ շիրիմներու յիշատակին:

Տ. եւ Տ. Վազգեն եւ Լիւսի Թերզեան, ի յիշատակ իրենց հօր՝ Տիրան Թերզեանի:

Տ. եւ Տ. Ռաֆֆի եւ Բժ. Մարինէ Տէր Պօղոսեան, ի յիշատակ Եղեռնի զոհերուն:

Փոքրիկներ Սեւան, Շանթ եւ Դուին Տօնապետեաններ, մեր ազգի 1.5 միլիոն նահատակներու յիշատակին:

Տ. եւ Տ. Յարութ եւ Սալբի Գալայճեան, ի յիշատակ Հայկական Ցեղասպանութեան 95-ամեակին:

2010

Զեր բաժանորդագրութիւնը ապահովելու,
ձեր հարազատին կամ բարեկամին
«Հորիզոն» նույրելու համար
կապ հաստատեցէք «Հորիզոն»ի վարչութեան հետ:

Հեռախոս՝ 514 332-3757
Հեռապատճեն՝ 514 332-4870
Ե-նամակ՝ sylva@horizonweekly.ca
Կայք՝ www.horizonweekly.ca

**ՀԱՍՑԵ՝ 3401 Olivar-Asselin
Montreal, Quebec
H4J 1L5**

H O R I Z O N
Hebdomadaire arménien
A r m e n i a n W e e k l y
Publié par / Published by
Les Publications Arméniennes
(1991)
3401, Olivar-Asselin
Montréal, Québec
Canada H4J 1L5

horizon

Administration / Publicité
Sylva Ehramdjian-Bacheckjian
Tél.: (514) 332-3757
Télécopieur / Fax (514) 332-4870
E-Mail: horizonweekly@bellnet.ca
Courrier de deuxième classe
/No. 40065294 / Second class mail
Dépôt légal: bibliothèques nationales
du Québec et du Canada -
ISSN 0708580X
PAP - N. d'enregistrement 10925
Editor in Chief: Vahagn Karakachian

Վարիչ Խմբագիր՝
Վահագն Գարազաշեան
Վարչական
պատասխանատու
Սիլվա Պաշրջեան
Քարտուղար՝
Միրյա Մերտիսանեան
Մրագրիչ՝
Սոնին Աճեմեան
English section
Editor: Tina Soulahian